

BAB 4

PENAUNGAN: UMNO KELANTAN DAN PENGUKUHAN KEPEMIMPINAN BANGSAWAN

4.1 Pengenalan

Sejak pertengahan tahun 1960-an, suatu perubahan yang menarik telah berlaku di dalam kepemimpinan UMNO Kelantan, di mana ia semakin memperteguhkan struktur kepemimpinan yang sedia wujud di dalam parti itu. Di samping kedudukan kepemimpinan bangsawan terus bertambah kuat, peranannya sebagai penaung politik juga telah turut bertambah. Kepemimpinan bangsawan tidak lagi menghadkan dirinya sebagai penaung politik simbolik, tetapi juga telah bertindak sebagai sebagai penaung politik substantif. Akibatnya, "perubahan" ini telah memberikan impak yang cukup besar kepada perkembangan politik Kelantan.

Proses perubahan itu telah menyebabkan munculnya fenomena *political party-directed patronage*,¹ yakni dalam ertikata pemimpin utama parti mampu menggunakan jawatan politiknya, serta sumber-sumber yang ada di dalam kawalannya (termasuk juga sumber awam) bagi mendapatkan kesetiaan dan sokongan, khususnya undi daripada orang ramai. Serentak dengan itu, parti yang dipimpinnya (iaitu UMNO) juga telah

berubah dan menjadi parti yang bersifat penaungan (political party patronage).

Justeru, situasi yang baru ini telah membuka banyak peluang dan manfaat kepada kepimpinan bangsawan untuk terus memperkuat pengaruhnya, sama ada di dalam parti ataupun di kalangan anggota masyarakat. Dalam hal ini, pembangunan sosio-ekonomi (dan politik pembangunan) telah menjadi agenda parti, serta jambatan yang menghubungkan UMNO Kelantan (dan kepimpinan bangsawannya) dengan rakyat jelata, khususnya di kawasan luar bandar. Melalui politik pembangunan, kepimpinan bangsawan berharap ia mampu meyakinkan para pengundi Melayu bahawa UMNO benar-benar serius untuk "membangun" Kelantan yang didakwa mengalami "krisis pembangunan", ekoran daripada kegagalan Kerajaan PAS di negeri itu "membawa" kemajuan kepada rakyatnya.

4.2 Perubahan Sikap UMNO Dan Pendekatan Baru Kepimpinan Bangsawan

Keputusan Pilihanraya 1964 ternyata amat mengecewakan UMNO Kelantan. Walaupun di kebanyakan negeri, isu konfrantasi Indonesia-Malaysia merupakan "bahan kempen" yang telah berjaya menarik para pengundi Melayu dan bukan Melayu memberikan undi mereka kepada UMNO/Perikatan (sebagai tanda taat setianya kepada

negara serta kerajaan),² namun keadaan ini tidak pula berlaku di negeri Kelantan. Hasrat UMNO/Perikatan untuk menguasai semula pemerintahan negeri tersebut masih belum tercapai.

Walau bagaimanapun, keputusan pilihanraya itu telah menyedarkan kepimpinan bangsawan di dalam parti itu, khususnya Tengku Razaleigh Hamzah (yang beransur-ansur mengambilalih peranan ketua parti daripada Dato' Nik Ahmed Kamil) bahawa usaha untuk merampas kembali Kerajaan Kelantan daripada tangan PAS bukanlah merupakan suatu tugas yang mudah. Namun begitu, mengingatkan terdapatnya pertambahan undi yang telah diperolehi oleh UMNO (termasuk seorang calon daripada MCA) di dalam Pilihanraya 1964, berbanding dengan prestasinya dalam Pilihanraya Umum 1959,³ maka UMNO Kelantan tetap yakin bahawa parti itu masih lagi mempunyai peluang untuk mencapai kemenangan yang lebih besar di dalam pilihanraya umum yang akan diadakan pada tahun 1969.

Kalau selama ini perpecahan dalaman (yang berpunca daripada perebutan jawatan Menteri Besar) telah dilihat sebagai faktor utama yang telah menyebabkan UMNO hilang kuasanya di Kelantan pada tahun 1959, tetapi alasan dan pemikiran seperti ini tidak lagi dominan, selepas Pilihanraya Umum 1964.⁴

Sebaliknya, kekalahan kali kedua ini telah menyebabkan UMNO menerima kenyataan bahawa kegagalannya itu juga berpunca daripada kekuatan PAS, yang mana selama ini kurang di beri perhatian oleh UMNO. Pendek kata, UMNO Kelantan terpaksa menerima hakikat bahawa kekalahannya pada tahun 1959 dan 1964 adalah disebabkan oleh gabungan di antara faktor krisis dalaman dengan faktor luaran iaitu kebangkitan dan kekuatan PAS Kelantan.

Pihak UMNO terpaksa menerima kenyataan bahawa sementara para pemimpinnya di pelbagai peringkat berkrisis sesama sendiri, PAS pula pada waktu yang sama telah berjaya mengeksploitasikan isu-isu keagamaan dan nasionalisme Melayu bagi memenuhi cita-cita politiknya.⁵ Melalui ceramah politiknya terutama di kawasan luar bandar, PAS telah berjaya menakutkan orang-orang Melayu bahawa UMNO telah gagal mempertahankan hak kepentingan Melayu, ekoran daripada "keterikatanannya" dengan formula politik kompromi yang menjadi asas perhubungan dengan rakan-rakan bukan Melayunya dalam Parti Perikatan dan Kerajaan.⁶ Di samping itu, UMNO juga terus-menerus disifatkan sebagai sebuah parti kafir kerana tindakannya itu, serta ketidaksediaannya menerima Islam sebagai ideologi perjuangannya.⁷

Akibatnya, di mata masyarakat Melayu Kelantan,

PAS telah dilihat sebagai Parti Islam, dan "Parti Melayu" yang jauh "lebih Melayu" daripada UMNO, sedangkan kedua-dua imej itu merupakan ciri dan asas "pegeanalan" UMNO.⁸ Maka itu, dalam usaha menyekat pengaruh PAS ini, pihak kepemimpinan bangsawan di dalam parti itu berusaha untuk menonjolkan UMNO sebagai sebuah parti yang peka kepada kemajuan dan pembangunan orang-orang Melayu dan Agama Islam. Untuk mencapai matlamat ini, kepemimpinan utama UMNO Kelantan telah melihat pembangunan merupakan isu yang perlu dipolitikkan secara serius.

Pendekatan ini dianggap bersesuaian kerana pihak PAS, semenjak mengambilalih pemerintahan Kelantan (dari tangan UMNO/Perikatan) pada tahun 1959, tidak pernah sependapat dengan UMNO berhubung dengan perlaksanaan program pembangunan di negeri itu. Akibatnya, banyak projek pembangunan yang dirancang oleh pihak pusat telah gagal "dibawa" ke Kelantan. Justeru, UMNO Kelantan dan kepemimpinan bangsawannya mahu menunjukkan kepada orang-orang Melayu di negeri itu bahawa masyarakat Melayu tidak mampu mempertingkatkan kemajuan hidupnya (serta syiar Islam), selagi PAS memerintah Kelantan.

Sungguhpun di peringkat kerajaan, pihak PAS Kelantan pada dasarnya bersedia menerima rancangan

pembangunan sosio-ekonomi yang dirancang oleh Kerajaan Persekutuan untuk negeri itu, tetapi dari 1959 hingga pertengahan ke dua tahun 1960-an, kedua-dua belah pihak masih gagal mencapai persetujuan di dalam perlaksanaan pelbagai projek pembangunan ini. Pertentangan dan perbezaan pendapat seringkali wujud apabila ia menyangkut soal yang berkaitan dengan (i) penempatan sesuatu projek dan (ii) atas nama kerajaan mana projek yang hendak dilaksanakan itu patut dimaklumkan kepada rakyat.⁹

Disebabkan masalah yang sering timbul itu, pihak Kerajaan PAS Kelantan merasakan lebih baik sekiranya Kerajaan Persekutuan hanya terlibat pada peringkat perancangan sahaja, dan tidak melibatkan diri di peringkat perlaksanaan.¹⁰ Sikap seperti ini pastinya tidak dapat diterima oleh pihak Kerajaan Persekutuan dan UMNO Kelantan, memandangkan Kerajaan Persekutuan adalah pembiaya terbesar rancangan pembangunan sosio-ekonomi di negeri itu. Melalui Rancangan Malaysia Pertama (1966-1970), Kelantan telah diperuntukan sebanyak RM143 juta, dan daripada jumlah tersebut, Kerajaan Kelantan hanya menyumbang sebanyak 10% sahaja.¹¹

Sehubungan dengan ini, kegagalan "membawa" pelbagai projek pembangunan ke Kelantan selalunya

mempunyai pertalian yang rapat dengan isu tanah. Ini kerana, selain daripada air, penguasaan ke atas tanah merupakan bidang kuasa penting Kerajaan Negeri. Oleh yang demikian, bagi mengekalkan kewibawaan PAS di mata rakyat Kelantan, maka penggunaan sumber tersebut oleh "kuasa luar", khususnya Kerajaan Persekutuan (yang dikuasai oleh UMNO/Perikatan) perlulah dibatasi, dan diterima dengan penuh berhati-hati. Tambahan pula, pada ketika yang sama, pihak PAS Kelantan telah terikat dengan janji pilihanrayanya kepada rakyat tempatan.

Dalam setiap kempen pilihanraya, PAS sentiasa berikrar untuk mempertahankan "setiap inci" bumi Kelantan daripada jatuh ke tangan orang-orang bukan Melayu. Masyarakat Melayu Kelantan seringkali diingatkan bahawa keistimewaan menguasai dan memiliki tanah ini tidak akan berkekalan sekiranya UMNO/Perikatan memerintah negeri itu. Hal ini disebabkan oleh sikap politik UMNO yang mahu berkongsi kuasa dengan rakan-rakan bukan Melayunya di dalam gagasan Parti Perikatan. Justeru, selaras dengan prinsip perkongsian ini, pemilikan dan penguasaan tanah di negeri itu juga turut terbuka kepada orang-orang bukan Melayu. Lanjutan daripada itu, orang-orang Melayu Kelantan akan kehilangan kuasa mutlak dalam pentadbiran dan pemilikan tanah di negeri mereka sendiri.¹²

Di samping itu, Pihak PAS juga seringkali mengingatkan orang-orang Melayu Kelantan bahawa rancangan pembangunan yang dirancang oleh UMNO dan Kerajaan Persekutuan itu (khususnya pembangunan fizikal dan proses urbanisasi) tidak banyak memberikan keuntungan kepada mereka, walaupun rancangan itu melibatkan tanah kepunyaan orang-orang Melayu. Pihak PAS tetap beranggapan bahawa proses perbandaran dan pembangunan sosio-ekonomi yang dirancang itu lebih banyak memberi keuntungan kepada masyarakat bukan Melayu, (khususnya kaum China),¹³ sekalipun ia merupakan petunjuk kepada kemajuan negeri Kelantan.¹⁴

Selain dari itu, PAS juga turut mendakwa bahawa pendekatan yang diambil oleh UMNO dan Kerajaan Persekutuan dalam merancang program pembangunan merupakan suatu pendekatan yang tidak diredhai tuhan. Ini kerana ia lebih mementingkan aspek kebendaan semata-mata, sehingga melupai aspek kerohanian.¹⁵ Sebagai alternatifnya, pihak PAS Kelantan telah mengajak orang-orang Melayu di negeri itu agar menerima konsep pembangunannya, yang didakwa, lebih berteraskan kepada usaha-usaha yang berbentuk pembedahan akidah, serta mendidik, melatih dan membekalkan individu dengan fahaman yang syumul.¹⁶ Walhal pada ketika itu, pihak PAS Kelantan sendiri belum mampu menyediakan suatu

program bertindak di dalam memenuhi tuntutan konsep pembangunan tersebut.

Walau bagaimanapun, aliran pemikiran dan pandangan politik seperti ini tentunya sukar di terima oleh pihak kepimpinan UMNO Kelantan. Walau apapun alasan yang diberikan oleh PAS Kelantan, pihak UMNO menyedari bahawa kewangan yang terhad merupakan punca utama mengapa Kerajaan PAS Kelantan gagal menyediakan pelbagai projek pembangunan untuk rakyat di negeri itu. Malahan, Kerajaan PAS Kelantan sendiri telah mengakui bahawa masalah kewangan adalah halangan utama yang banyak membantut perlaksanaan rancangan pembangunan yang dirancang olehnya.¹⁷

Semenjak PAS memerintah Kelantan, hasil negeri tidak banyak mengalami pertambahan. Purata hasil yang diperolehi ialah sekitar RM4.0 juta setahun. Oleh itu, defisit dalam belanjawan merupakan suatu perkara yang lumrah. Dari tahun 1960 hingga 1966, Kelantan telah mengalami defisit di antara RM2.5 juta hingga RM3.5 juta setiap tahun. Akibatnya, ia perlu ditampung melalui sumbangan dari Kerajaan Persekutuan yang jumlahnya melebihi RM5.0 juta setahun.¹⁸ Dari tahun 1962 hingga 1966, Kerajaan PAS Kelantan hanya mampu menyediakan peruntukan sebanyak RM16 juta sahaja untuk pelbagai projek pembangunan di negeri itu.¹⁹

Oleh yang demikian, pada tanggapan UMNO Kelantan ketidaksediaan pihak PAS menerima dan memberi kerjasama kepada Kerajaan Persekutuan (dalam melaksanakan projek pembangunan di negeri itu) lebih merupakan suatu usaha menjaga maruah politiknya. Untuk itu, UMNO Kelantan melihat Kerajaan PAS bersedia mengeneipkan pelbagai projek yang dirancang (terutamanya projek pembangunan luar bandar) bagi mempertingkatkan taraf sosio-ekonomi rakyat Kelantan. Akibatnya, pada tahun 1965, pihak PAS Kelantan hanya bersedia menerima projek pembangunan kecil luar bandar yang bernilai sebanyak RM1.3 juta sahaja, iaitu RM600 ribu untuk menyediakan infrastruktur, dan RM700 ribu untuk pembangunan Agama Islam.²⁰ Manakala pada tahun 1966, sejumlah projek pembangunan yang bernilai sebanyak RM1.4 juta telah gagal disalurkan melalui Kerajaan Negeri.²¹

Begitu juga dengan isu penggunaan tanah, pihak kepimpinan UMNO Kelantan tetap melihat ia mempunyai pertalian yang rapat dengan usaha PAS untuk mempertahankan kuasanya di negeri itu. Ini kerana, bagi PAS Kelantan pembangunan tanah seharusnya memberi manfaat kepada para penyokongnya. Apa jua bentuk program pembukaan tanah baru, keutamaan memiliki tanah itu hendaklah diberikan terlebih dahulu kepada ahli-ahli PAS yang tidak bertanah.²² Maka itu, pihak PAS

Kelantan tidak berkompromi di dalam "politik tanah" ini, bahkan ia bersedia menolak kedatangan FELDA (agensi pusat yang terlibat dengan pembukaan tanah baru) ke Kelantan, sekalipun persetujuan telahpun dicapai di antara para pegawai Kerajaan Kelantan dengan pihak FELDA untuk membuka tanah seluas 150,000 ekar di negeri itu.²³

Ketidaksediaan PAS bertolak-ansur dalam urusan tanah ini juga jelas terbukti apabila Kerajaan PAS Kelantan mengambilalih ataupun "memiliknegerikan" Rancangan Tanah Air Lanas yang diusahakan oleh Kerajaan UMNO/Perikatan (melalui FELDA) pada tahun 1957, sebaik-baik sahaja PAS berkuasa di Kelantan pada tahun 1959. Lanjutan daripada tindakan ini, Lembaga Kemajuan Tanah Negeri Kelantan (LKTNK) telah ditubuhkan bagi menguruskan pembukaan tanah di negeri itu,²⁴ walaupun Kerajaan Negeri menghadapi masalah kewangan yang serius.²⁵

Namun begitu, dalam beberapa hal tertentu, pihak PAS Kelantan terpaksa juga berlembut dengan isu tanah ini, sekalipun tindakannya itu telah memberi keuntungan politik, serta meningkatkan kedudukan UMNO di mata rakyat. Keperluan kepada beberapa projek mega yang boleh menambahkan hasil pendapatan negeri, seperti Projek Pengairan Kemubu dan Projek Tali Air Sungai

Lemal yang menelan belanja melebihi RM85juta telah menyebabkan pihak PAS memberikan kerjasamanya kepada Kerajaan Persekutuan yang merancang projek pembangunan tersebut. Walau bagaimanapun, bagi UMNO Kelantan perubahan sikap dan tindakan PAS ini merupakan suatu tindakan yang tidak dapat dielakkan. Ini memandangkan kesulitan kewangan yang sedang dihadapi oleh Kerajaan PAS Kelantan pada ketika itu.

Oleh yang demikian, berasaskan senario pembangunan yang wujud di Kelantan pada pertengahan tahun 1960-an ini, maka kepimpinan UMNO Kelantan mahu mengenengahkan serta meyakinkan rakyat Kelantan bahawa mereka sebenarnya sedang menghadapi "krisis pembangunan" yang memerlukan penyelesaian segera. Kemunduran dan kemiskinan yang sedang mereka hadapi pada ketika itu²⁶ tidak dapat di atasi dengan hanya bergantung kepada keupayaan PAS semata-mata, dan mengeneipkan sumbangan dan peranan Kerajaan Persekutuan yang dikuasai oleh UMNO.²⁷ Justeru, bagi mencapai matlamat tersebut, UMNO Kelantan perlu bersedia dan bertindak "membawa" pelbagai projek pembangunan ke negeri itu, walaupun parti tersebut belum lagi memerintah Kelantan. Ini perlu dilakukan sebagai suatu usaha untuk menunjukkan kepada orang-orang Melayu Kelantan, serta menyakinkan mereka bahawa UMNO benar-

benar serius di dalam membangunkan Kelantan dan rakyatnya.

Walau bagaimanapun, pada tahap awal pelaksanaan politik pembangunan ini, penekanan yang lebih telah diberikan kepada penyediaan pembangunan fizikal dalam usaha mempertingkatkan syiar Islam, berbanding dengan penyediaan projek-projek pembangunan sosio-ekonomi yang lain. Ini memandangkan tindakan para penyokong PAS (khususnya di kawasan-kawasan luar bandar) yang terus menerus "mengkafirkan" UMNO, sedangkan PAS Kelantan sendiri tidak mempunyai sebarang program bertindak yang jelas dalam mempertingkatkan syiar Islam di negeri itu.

Malalui cara ini, UMNO berharap ia mampu "mencelikkan" rakyat Kelantan bahawa PAS hanya tahu bercakap tentang Islam tetapi tidak mampu membuat sesuatu bagi mempertingkatkan kedudukan Islam. Selain dari itu, UMNO juga melihat penekanan kepada pembangunan agama ini selaras dengan budaya politik orang-orang Melayu Kelantan yang mahu terus mengekalkan identitinya sebagai masyarakat Islam. Lagi pun, tindakan ini bukanlah merupakan suatu yang sukar untuk dilaksana memandangkan "kawalan" Kerajaan Negeri terhadap hal ehwal Agama Islam tidak begitu kuat

berbanding dengan pengaruh institusi Istana dan baginda sultan ke atas perkembangan agama tersebut.²⁸

Dalam pada itu, bagi tujuan memenuhi pendekatan dan strategi politik pembangunan ini, UMNO Kelantan tanpa ragu-ragu bersedia menjanjikan peruntukan pembangunan yang lebih besar, jika sekiranya ia berpeluang memerintah Kelantan selepas Pilihanraya Umum 1969. Bagi UMNO, janji ini bukanlah merupakan suatu yang sukar untuk dilaksanakan, ini memandangkan kepemimpinan UMNO Kelantan mempunyai hubungan yang erat dengan pucuk pimpinan UMNO di peringkat pusat. Malahan, para pemimpin tertinggi amat berharap Kelantan akan jatuh ke tangan UMNO melalui Pilihanraya 1969.²⁹

Senario politik baru ini secara langsung telah memberi impak yang besar kepada kepemimpinan bangsawan dalam UMNO Kelantan. Kepentingannya sebagai penaung simbolik tetap tidak diketepi dan dipertikaikan. Kebangsawanan masih diperlu untuk meneruskan tugas dwifungsinya iaitu; (i) untuk menarik minat dan sokongan orang-orang Melayu kepada UMNO serta, (ii) mengendur atau mengelakkan parti daripada mengalami krisis dalaman dan ketegangan yang berpanjangan. Namun begitu, selaras dengan pendekatan politik yang baru ini, kepemimpinan bangsawan juga dijangkakan mampu berperanan sebagai penaung substantif yakni yang

berkeupayaan menyediakan pelbagai kemudahan ekonomi dan material bagi tujuan melahirkan suasana *reciprocal* di antara rakyat (khususnya para pengundi) dengan UMNO. Melalui kemudahan yang disediakan itu, sokongan mereka kepada parti itu dapat dipertingkatkan lagi, dan sekali gus melemahkan pemerintahan PAS di negeri Kelantan.

Pendek kata, melalui strategi politik ini, UMNO Kelantan mahu melahirkan suasana yang berupa "berbalas keuntungan" atau jasa di antara dirinya dengan rakyat Kelantan. Dari satu segi, UMNO menjanjikan pelbagai projek pembangunan sosio-ekonomi (termasuk keagamaan) kepada Kelantan, dan sebagai balasannya, rakyat Kelantan memberikan undi kepada parti itu, khususnya dalam Pilihanraya 1969 bagi membolehkan UMNO/Perikatan menubuhkan kerajaan di negeri tersebut.

4.3 **Kepemimpinan Bangsawan, Kemantapan Parti dan Pembinaan Pengaruh**

4.3.1 **Kemunculan Tun Abdul Razak**

Sungguhpun kekuatan PAS telah diterima sebagai faktor utama yang telah menyebabkan kekalahan UMNO, namun ini tidak pula bermakna bahawa UMNO Kelantan telah mengenyahkan langsung peranan faktor konflik dalaman yang melanda parti tersebut. Walaupun faktor ini tidak

lagi "difikirkan" sebagai suatu sebab yang dominan, kepentingannya masih lagi mendapat perhatian pucuk pimpinan parti pada ketika itu. Isu perpaduan sering sahaja dibangkitkan di dalam perjumpaan di antara pucuk pimpinan UMNO dengan ahli-ahli UMNO Kelantan.³⁰

Oleh itu, dalam mengimbangi kepentingan kedua-dua keperluan ini iaitu (i) melaksanakan politik pembangunan (bagi tujuan melemahkan pengaruh PAS), dan (ii) keinginan untuk mewujudkan kestabilan dalam parti, maka UMNO Kelantan pada pertengahan tahun 1960-an ini masih lagi memerlukan kepemimpinan bangsawan. Sepertimana sebelumnya, pihak UMNO Kelantan (khususnya golongan terpelajar Melayu dalam parti itu), tetap menaruh keyakinan bahawa kebangsawanan merupakan aset yang penting dalam usahanya menarik sokongan masyarakat Melayu. Di samping itu, kepemimpinan ini juga turut dilihat sebagai suatu "tenaga" yang mampu "mengekan" konflik dalaman yang berlaku di dalam parti itu.

Manakala dalam melaksanakan peranan sebagai penaung politik substantif pula, (selaras dengan tuntutan politik pembangunan), UMNO Kelantan tidak melihat ia merupakan suatu masalah yang besar kepada kepemimpinan bangsawan. Pihak UMNO negeri itu percaya, kepemimpinan UMNO di peringkat pusat (dan Kerajaan

Persekutuan) akan memberikan sokongan moral dan material kepada sesiapa sahaja tokoh bangsawan yang mengetuai UMNO Kelantan. Yang penting, tokoh bangsawan itu sendiri hendaklah mempunyai motivasi yang tinggi untuk memenuhi peranan yang dijangkakan dari dirinya. Malangnya, pada penghujung era kepemimpinan Dato' Nik Ahmed Kamil, parti itu telah berhadapan dengan ketandusan pemimpin daripada kalangan bangsawan yang mampu memenuhi kedua-dua tuntutan itu.

Walaupun pada era kepemimpinan Dato' Nik Ahmed Kamil ramai tokoh bangsawan-pentadbir Melayu Kelantan telah kembali ke pangkuan UMNO, namun mengetuai UMNO bukanlah merupakan suatu yang diidami oleh mana-mana tokoh. Hal ini terjadi bukan sahaja disebabkan oleh undang-undang negara yang tidak membenarkan mereka bergiat aktif di dalam politik berparti, tetapi mengetuai UMNO itu juga merupakan suatu "bebanan" yang penuh dengan risiko. Ini kerana UMNO masih lagi berhadapan dengan masalah ketidakstabilan dalaman. Manakala pada ketika yang sama, proses menyingkirkan PAS melalui pilihanraya merupakan suatu tugas yang belum pasti hasilnya.

Justeru, satu-satunya tokoh yang dianggap mampu melaksanakan kedua-dua peranan yang dijangkakan itu ialah Tengku Razaleigh Hamzah, yang juga merupakan

Setiausaha Perhubungan UMNO Negeri. Walaupun semasa berlaku krisis kepemimpinan ini, beliau berada dalam usia yang masih muda (belum lagi berusia 30 tahun), namun Tengku Razaleigh telah dilihat sebagai seorang tokoh yang sedang dilatih oleh pucuk pimpinan parti di peringkat pusat, khususnya Tunku Perdana Menteri bagi tujuan mengambilalih pucuk pimpinan UMNO Kelantan pada suatu hari nanti.³¹

Sungguhpun Tengku Razaleigh tidak tergolong di dalam kelompok pemimpin Melayu neo-tradisional, namun dengan latarbelakangnya sebagai "anak raja" (yang mempunyai hubungan yang rapat dengan istana), dan berpendidikan luar negeri pula, maka beliau "dirasakan" dengan mudah boleh berperanan sebagai penaung politik simbolik kepada UMNO Kelantan. Dengan itu, beliau dilihat tidak begitu sukar untuk mewujudkan kestabilan di dalam parti, dan menarik minat orang-orang Melayu Kelantan, khususnya generasi muda Melayu agar menyokong UMNO.³²

Ketokohnya dianggap setanding dengan Dato' Muhamad Asri Haji Muda, pemimpin utama PAS Kelantan pada ketika itu. Walaupun Tengku Razaleigh bukanlah orator sehebat Dato' Muhamad Asri, beliau tetap dilihat oleh ahli-ahli UMNO Kelantan, terutamanya golongan terpelajar Melayu sebagai tokoh yang mampu untuk

muncul dan berhujah di mana-mana pentas politik. Sungguhpun, beliau tidak pernah dididik di alam persekolahan Melayu, namun dengan "kefasihan" berbahasa Melayu, Tengku Razaleigh dirasakan tidak mengalami sebarang masalah untuk "memujuk" orang-orang Melayu di kawasan luar bandar agar memberikan sokongan kepada UMNO.³³

Tengku Razaleigh juga dirasakan tidak mempunyai sebarang masalah untuk memainkan peranan sebagai penaung politik substantif. Ini memandangkan beliau telahpun mendapat kepercayaan serta sokongan yang kuat daripada UMNO dan Kerajaan Pusat. Meskipun pada ketika itu, beliau belum lagi menganggotai kabinet Kerajaan Persekutuan, tetapi dengan perlantikannya sebagai Pengarah Eksekutif Bank Bumiputera pada tahun 1965 (dan ikuti sebagai Pengerusi dan Pengarah Urusan pada tahun 1970), maka tindakan ini juga turut dilihat sebagai tanda sokongan Kuala Lumpur terhadap kepemimpinannya.³⁴ Perlantikan ini juga, secara perlahan-lahan, telah membolehkan beliau mengorak langkah, dan menyediakan habuan ekonomi, (terutama kepada para pengikutnya) bagi membolehkannya muncul sebagai pemimpin dan penaung politik yang berkesan.³⁵ Walau bagaimanapun, kepelbagaian pendapat dan tafsiran ini tidak pula mendorong beliau untuk terus mewarisi kepemimpinan UMNO daripada Dato' Nik Ahmed Kamil. Sebagai anak muda yang

mempunyai cita-cita politik yang tinggi, serta mahu melihat Kelantan jatuh ke tangan UMNO pada suatu hari nanti, Tengku Razaleigh mempunyai strateginya yang tersendiri dalam memantapkan kepemimpinannya.

Bagi tujuan memenuhi "tuntutan semasa" UMNO Kelantan, kebangsawanan sahaja tidak "memadai" untuk mencapai matlamat parti. Sebaliknya, kebangsawanan hendaklah disertai dengan kuasa politik dan ekonomi. Malangnya, UMNO Kelantan tidak mempunyai kedua-dua kuasa tersebut. Oleh itu, Tengku Razaleigh merasakan kepemimpinan UMNO di peringkat pusat perlu "diseret" dan berada di dalam struktur kepemimpinan UMNO Kelantan. Dengan "mengeksplotasi" kewibawaan dan kuasa pemimpin itu, beliau yakin kestabilan serta perpaduan dalam UMNO Kelantan dapat diwujudkan, dan kekuasaan PAS pula dapat diruntuhkan.³⁶ Oleh yang demikian, berasaskan kepada pertimbangan politik itu, Tun Abdul Razak, Timbalan Perdana Menteri (yang juga Timbalan Presiden UMNO) telah dilihat oleh Tengku Razaleigh sebagai tokoh yang sesuai untuk membantu beliau dan UMNO Kelantan dalam mencapai matlamat perjuangannya.

Seperti yang dapat diduga, strategi ini tidak sukar untuk dilaksanakan oleh Tengku Razaleigh. Walaupun keterlibatannya di dalam UMNO Kelantan lebih dikaitkan dengan Tunku Perdana Menteri, tetapi

keakraban hubungannya dengan Tun Abdul Razak begitu terserlah sekali pada ketika itu. Jadi, apabila Dato' Nik Ahmed Kamil melepaskan jawatan sebagai Ketua UMNO Kelantan pada awal 1967, kekosongan itu segera diisi oleh Tun Abdul Razak,³⁷ sekalipun beliau menyedari bahawa tumpuan sepenuhnya tidak dapat diberikan kepada UMNO Kelantan, memandangkan tugas beratnya di dalam Kerajaan. Sebagai tokoh kepercayaan Tunku Perdana Menteri, Tun Abdul Razak tidak hanya menjadi Timbalan Perdana Menteri, tetapi juga mengetuai beberapa kementerian yang lain seperti Kementerian Luar, Pertahanan, serta Pembangunan Negara dan Luar Bandar.

Oleh itu, keadaan ini dengan sendirinya "memaksa" Tun Abdul Razak "mewakilkkan" tugasnya di dalam UMNO Kelantan kepada Tengku Razaleigh. Ini terbukti dengan perlantikan tokoh UMNO itu sebagai Timbalan Ketua UMNO Negeri. Dengan tindakan ini, ia secara langsung telah memberi peluang kepada Tengku Razaleigh untuk "mengemudikan" UMNO Kelantan mengikut kehendak dan perancangannya. Sebagai *protege* Tun Abdul Razak, tindakan dan keputusan beliau akan mendapat restu dan sokongan daripada Ketua UMNO Kelantan itu. Akibatnya, mulai saat itu, kata-kata Tengku Razaleigh merupakan kata-kata Tun Abdul Razak, manakala tindakannya pula seringkali ditafsirkan sebagai membayangkan kehendak Tun Abdul Razak. Dengan itu,

keadaan ini secara tidak langsung telah menjadikan Tengku Razaleigh sebagai pemimpin *de facto*. Pendekata, keterlibatan Tun Abdul Razak dalam struktur kepemimpinan UMNO Kelantan telah memberi peluang kepada Tengku Razaleigh untuk muncul sebagai pemimpin dan penaung politik yang berjaya dan berkesan.

Perkembangan ini dengan sendirinya telah memperteguhkan kepemimpinan bangsawan di dalam UMNO Kelantan. Ini kemudiannya telah diperkukuhkan lagi dengan kesediaan Tun Abdul Razak melantik "calon" Tengku Razaleigh, iaitu Dato' Lela Jasa Abdullah Mahmud sebagai Setiausaha Perhubungan UMNO Kelantan yang baru, bagi menggantikan Wan Abdul Kadir Ismail, (Setiausaha Penerangan UMNO Malaysia), yang merupakan tokoh pilihan beliau sebelum itu. Sungguhpun Dato' Abdullah Mahmud merupakan pendatang baru dalam politik Kelantan, ketokohnya sebagai bangsawan-pentadbir tidak pernah diragui oleh mana-mana pihak di negeri itu.³⁸ Dengan perlantikan itu, ia secara langsung memperlihatkan betapa beliau merupakan aset dan tenaga yang penting di dalam usaha UMNO merealisasikan cita-cita politiknya. Di samping itu, sebagai "orang kepercayaan" Tengku Razaleigh, kehadiran beliau juga sekali gus telah memperkuatkan lagi kedudukan *de facto* anak raja itu di dalam UMNO Kelantan.

Dalam pada itu, kedatangan Tun Abdul Razak tidak mendapat bantahan daripada mana-mana pihak di dalam UMNO Kelantan. Setiap pihak (khususnya golongan terpelajar Melayu) akur dengan kehendak dan strategi Tengku Razaleigh ini. Bagi para pemimpin UMNO tempatan, jika sekiranya Tengku Razaleigh belum lagi "bersedia" untuk mengetuai UMNO Kelantan, maka Tun Abdul Razak memanglah merupakan pilihan terbaik. Tambahan pula, latarbelakang Tun Abdul Razak sendiri bersesuaian pula dengan citarasa feudal UMNO negeri itu yang mementingkan kebangsawanan.

Walaupun Tun Abdul Razak bukan putera raja, beliau merupakan bangsawan-pentadbir Melayu yang terkemuka dan berpengaruh di dalam struktur pentadbiran negeri Pahang. Sebelum terlibat dengan politik nasional, beliau adalah Setiausaha Kerajaan Negeri Pahang. Hubungan keluarganya dengan Istana Pahang begitu akrab sekali, sehinggakan beliau mewarisi jawatan Orang Besar Berempat (dari bapanya), yang membawa gelaran Dato' Orang Kaya Indera Shahbandar.³⁹ Sungguhpun jawatan yang disandangnya itu tidak memberikan sebarang kuasa eksekutif dalam jentera pentadbiran moden, namun kedudukan yang tinggi dan "eksklusif" itu telah memberikan status sosial yang tinggi kepada dirinya, sehingga beliau dipandang mulia oleh orang-orang Melayu.

Oleh yang demikian, dengan memiliki kewibawaan tradisional ini, dan ditambah pula dengan kedudukannya sebagai "orang kedua" di dalam UMNO dan Kerajaan (yang sudah semestinya memiliki kewibawaan legal-rasional, serta menguasai pelbagai sumber), maka Tun Abdul Razak, pada tanggapan Tengku Razaleigh khususnya, tidak mempunyai sebarang halangan untuk berperanan sebagai penaung di dalam UMNO Kelantan, sama ada yang berbentuk simbolik ataupun substantif. Sungguhpun, beliau merupakan tokoh yang "diimpot" dari luar Kelantan, dan mungkin pula dilihat tidak bersesuaian dengan sikap masyarakat Melayu Kelantan yang mementingkan "kekelantanan", namun sebagai bangsawan-pentadbir yang dibesarkan di Pahang, beliau telah dilihat sebagai seorang tokoh yang lebih peka, serius dan jujur di dalam usaha memperkuat UMNO Kelantan, serta membangunkan masyarakat Melayu di negeri itu.

Ini memandangkan masyarakat Melayu Pahang dan Kelantan turut mewarisi nilai-nilai hidup yang sama, iaitu mementingkan ciri-ciri kemelayuan dan keislaman, serta hidup dalam suasana kemiskinan dan kemunduran.⁴⁰ Oleh itu, bagi UMNO Kelantan dan Tengku Razaleigh khususnya, sikap ini merupakan faktor penting dalam memastikan kejayaan pendekatan politik pembangunan yang dirancangkannya itu.⁴¹ Pandangan ini telah diperkukuhkan pula dengan imej "pro-Melayu" yang ada

pada diri Tun Abdul Razak pada ketika itu. Berbanding dengan Tunku Perdana Menteri⁴², Tun Abdul Razak telah dilihat lebih perihatin dengan masalah yang di hadapi oleh orang-orang Melayu yang sedang berjuang untuk mengisi kemerdekaan negara.⁴³ Justeru, dalam konteks kepemimpinan UMNO Kelantan, imej ini amat berharga sekali bagi tujuan menghadapi propoganda PAS yang seringkali mendakwa UMNO telah gagal melindungi kepentingan Melayu.

Berbeza dengan Tunku Perdana Menteri, Tun Razak dikatakan mempunyai "agenda" yang tersendiri dalam usahanya membasmi kemiskinan di kalangan masyarakat Melayu. Kesungguhannya dalam membasmi kemunduran orang-orang Melayu jelas terbukti apabila beliau "menggunakan" Kementerian Pembangunan Negara dan Luar Bandar sebagai institusi yang "membekalkan" perkampungan Melayu dengan pelbagai projek pembangunan sosio-ekonomi, sehingga melayakkan dirinya diberi gelaran Bapa Pembangunan. Dalam pada itu, Tun Abdul Razak telah memberikan perhatian yang serius kepada FELDA sebagai agensi pusat yang bertanggungjawab untuk menyelesaikan masalah orang-orang Melayu yang tidak bertanah, serta membebaskan mereka daripada gejala kemiskinan.⁴⁴ Beliau dikatakan amat kecewa apabila Kerajaan PAS menolak kemasukan FELDA ke Kelantan. Sejak itu, beliau telah bertekad untuk membuka tanah secara

besar-besaran, dan membawa pelbagai projek pembangunan ke negeri itu, sekiranya rakyat Kelantan memberi peluang kepada UMNO/Perikatan menubuhkan kerajaan selepas Pilihanraya Umum 1969.⁴⁵

Ringkasnya, selain daripada keakraban hubungannya dengan Tengku Razaleigh, persoalan pembangunan juga merupakan salah satu faktor utama yang telah mendorong beliau menerima "pelawaan" untuk memimpin UMNO Kelantan.⁴⁶ Jadi, berasaskan kepada keadaan ini, Tengku Razaleigh mahu memanfaatkan sepenuhnya kewibawaan dan kekuasaan yang ada pada diri Tun Abdul Razak bagi mencapai matlamat perjuangan UMNO Kelantan. Manakala dari sudut yang lain pula, gabungan di antara kekuatan peribadi Tun Abdul Razak serta kawalannya ke atas *tangible goods* merupakan faktor penting yang telah memudahkan beliau diterima, serta bersesuaian dengan kehendak UMNO Kelantan yang sedang mengalami perubahan dalam pendekatan dan strategi untuk menawan kembali Kerajaan Kelantan.⁴⁷

Sehubungan dengan ini, Tengku Razaleigh yakin bahawa melalui kerjasama Kementerian Pembangunan Negara dan Luar Bandar, serta peruntukan khas yang disediakan kepada Timbalan Perdana Menteri, maka pelbagai projek pembangunan dapat "dibawa" ke Kelantan.⁴⁸ Walaupun kedatangan projek pembangunan ini tidak dapat diterima

oleh Kerajaan PAS, beliau dan UMNO Kelantan sudahpun bersedia untuk menjadi "perantara" yang bakal menghubungkan rakyat negeri itu dengan Kerajaan Persekutuan di dalam mengagih-agihkan projek pembangunan tersebut.

Dengan wujudnya "persefahaman" di antara Tengku Razaleigh dengan Tun Abdul Razak berhubung dengan isu pembangunan ini, maka keterlibatan UMNO Kelantan di dalam pengagihan projek pembangunan (walaupun terhad jumlah dan nilainya) sudah merupakan suatu fenomena yang tidak dapat dielakkan lagi. Dari satu segi, UMNO mahu menyediakan pembangunan sosio-ekonomi (sama ada bercorak keagamaan ataupun tidak) kepada rakyat Kelantan, manakala dari sudut yang lain, UMNO mahu mempolitikkannya bagi tujuan meningkatkan sokongan rakyat kepadanya. Dalam pada itu, "persefahaman" ini juga merupakan "petanda awal" kepada pengukuhan kepemimpinan Tengku Razaleigh di dalam politik Kelantan dan juga kepemimpinannya di peringkat kebangsaan.

4.3.2 Razak- Razaleigh Dan Politik Naungan

4.3.2.1 Peminggiran Veteran Parti

Sungguhpun Tun Razak telah diterima sebagai Ketua UMNO Kelantan, namun sepertimana yang telah dijelaskan,

setiap pihak dalam parti itu tetap menyedari bahawa status *de facto* adalah menjadi milik Tengku Razaleigh. Oleh itu, dengan "berselindungan" disebalik imej Tun Abdul Razak, maka beliau telah muncul sebagai pemimpin yang amat berpengaruh di dalam UMNO Kelantan, sehinggakan semua pihak dalam parti itu melihatnya sebagai penaung-perantara yang cukup berwibawa dalam menghubungkan UMNO Kelantan dengan kepemimpinan parti (dan Kerajaan) di peringkat pusat.⁴⁹ Justeru, setiap ahli UMNO percaya bahawa "kebangkitan" UMNO Kelantan pada ketika itu mempunyai pertalian yang rapat dengan kemampuan dan kedudukan strategik Tengku Razaleigh. Implikasinya, dengan persepsi ini, kepemimpinan bangsawan di dalam UMNO Kelantan tidak digugat oleh mana-mana pihak. Malahan, pihak PAS Kelantan sendiri tidak pernah memperkecil-kecilkan peranan dan sumbangan beliau kepada pengukuhan UMNO di negeri itu.⁵⁰

Namun begitu, fenomena yang wujud ini tidaklah pula sampai menjejaskan matlamat asal "kedatangan" Tun Abdul Razak dalam politik Kelantan. Sekalipun Tun Razak dan Tengku Razaleigh berada di kedudukan yang berbeza dalam hierarki kepemimpinan UMNO Kelantan, namun kedua-dua tokoh UMNO ini sedar serta akur kepada peranan masing-masing di dalam arena politik di negeri tersebut. Oleh yang demikian, melalui tindakan Tengku

Razaleigh "meletakkan" Tun Abdul Razak "di hadapan" dalam sebarang percaturan politiknya, ia secara langsung juga telah menonjolkan imej Tun Abdul Razak sebagai Ketua UMNO Kelantan, dan penaung politik yang cukup berkuasa.

Pendekata, dari awal tahun 1967 hingga menjelang Pilihanraya Umum 1969 tidak pernah wujud sebarang peristiwa atau tindakan yang boleh menggambarkan bahawa mereka berdua mempunyai perbezaan pendapat. Bahkan tindakan mereka dalam jangkamasa tersebut lebih merupakan suatu proses saling lengkap-melengkapi. Ini jelas terpancar daripada usaha Tengku Razaleigh melaksanakan tindakan meminggirkan tokoh lama, serta memulakan rekrutmen politik yang baru.

Walaupun Tengku Razaleigh menolak tanggapan bahawa krisis dalaman merupakan faktor dominan yang telah menyebabkan UMNO Kelantan tewas di tangan PAS dalam Pilihanraya Umum 1959 dan 1964, namun beliau tidak menolak bahawa memang terdapat "kucar-kacir" di dalam UMNO pada ketika itu.⁵¹ Persengketaan, pertentangan dan kegiatan saling jatuh-menjatuh di kalangan para pemimpin tempatan masih lagi wujud di dalam UMNO Kelantan, meskipun, sebahagian daripada pemimpin ini (khususnya golongan terpelajar Melayu) telahpun "dibersarakan" oleh Tunku Perdana Menteri

(sewaktu beliau mengetuai UMNO Kelantan pada awal tahun 1960-an) melalui pemberian pelbagai ganjaran ekonomi. Fenomena ini tidak hanya terhad di kalangan para pemimpin, tetapi juga berlaku di kalangan pengikut masing-masing.⁵² Oleh itu, fenomena ini tetap dianggap sebagai "duri dalam daging" kepada parti itu.⁵³

Sepertimana yang telah dinyatakan, tradisi permusuhan ini lazimnya terserlah apabila UMNO berada di ambang pilihanraya. Ini disebabkan setiap tokoh mahu menonjolkan diri masing-masing agar mereka diberi peluang untuk menduduki jawatan yang penting sekiranya UMNO/Perikatan berjaya memerintah Kelantan.⁵⁴ Maka itu, Tengku Razaleigh bertekad mahu menyelesaikan konflik dalaman ini melalui kuasa dan kewibawaan Tun Abdul Razak, agar ia tidak terus-menerus menimbulkan suasana ketidakstabilan di dalam parti, serta mencabar kepemimpinannya, sebagaimana yang pernah di alami oleh Tengku Indra Petra dan Dato' Nik Ahmed Kamil sebelumnya.

Kegagalan menyelesaikan krisis tersebut dengan sendirinya bermakna bahawa UMNO Kelantan berhadapan dengan dua masalah yang besar iaitu, (i) UMNO berterusan menjadi parti yang lemah, dan PAS pula mengambil kesempatan untuk terus memperkuat kedudukannya di dalam arena politik Kelantan, dan (ii)

UMNO juga tidak mampu melaksanakan strategi politik pembangunan. Implikasinya, keadaan ini sekali gus akan menggagalkan hasrat untuk merampas Kelantan daripada kekuasaan PAS. Walhal, strategi melalui pendekatan politik pembangunan ini telah dilihat sebagai suatu tindakan yang perlu dilaksanakan untuk mencapai matlamat tersebut, di samping memperteguhkan lagi imej UMNO di mata para pengundi Melayu Kelantan.

Apa yang membimbangkan ialah jika sekiranya kedua-dua masalah ini terus wujud, maka UMNO Kelantan terus-menerus berimejkan sebuah "parti tidak laku" (parti tidak berharga),⁵⁵ iaitu sebuah parti yang sentiasa kalah di dalam pilihanraya, dan tidak menjadi pilihan utama orang-orang Melayu Kelantan, sama ada di bandar ataupun di luar bandar. Sedangkan sebagai sebuah parti kebangsaan Melayu, UMNO tidak seharusnya memiliki imej yang seburuk itu. Jadi, dalam usaha menangani masalah itu, Tengku Razaleigh tidak mempunyai pilihan yang lain kecuali (i) mengambil tindakan "meminggirkan" golongan veteran (iaitu golongan terpelajar Melayu sebelum merdeka) yang begitu berpengaruh ke atas jentera parti, dan (ii) memulakan suatu program pengrekrutan politik baru, yang secara perlahan-lahan, mengurangkan pergantungan UMNO Kelantan kepada tenaga dan kekuatan golongan veteran tersebut.

Walau bagaimanapun, pelaksanaan kedua-dua proses ini terpaksa dilakukan dalam keadaan yang penuh berhati-hati, khususnya berkaitan dengan golongan veteran kerana dibimbangi ia boleh mendedahkan UMNO Kelantan kepada bahaya perpecahan lagi. Namun begitu, sebagai pemimpin politik yang berwawasan, Tengku Razaleigh tidak bersedia untuk berhadapan dengan suatu krisis kepemimpinan yang baru. Dengan itu, peminggiran golongan veteran perlu dilakukan dalam suasana yang tidak menjatuhkan maruah mereka.⁵⁶ Oleh itu, apabila beliau memulakan proses rekrutment politik yang baru, maka beliau juga perlu mewujudkan "suasana" yang boleh melahirkan "perasaan dihargai" di kalangan mereka yang terlibat dengan proses peminggiran tersebut.

Serentak dengan tindakan Tengku Razaleigh itu, pelbagai ganjaran ekonomi telah ditawarkan dan diberikan kepada golongan veteran. Ini sebagai tanda "balasan" terhadap kesediaan mereka "mengundurkan diri" daripada bergerak aktif di dalam parti, serta patuh kepada kehendak pucuk pimpinan. Serentak dengan itu juga, beberapa "isyarat awal" telah "dihantar" kepada mereka yang terlibat⁵⁷ bahawa keadaan yang berlaku itu merupakan kehendak Tun Abdul Razak. Justeru, proses peminggiran ini telah berjalan dengan lancar sekali.

Walau bagaimanapun, setiap pihak yang terlibat tahu bahawa Tengku Razaleigh sememangnya berada disebalik tindakan politik itu, namun mereka juga menyedari bahawa tindakan tersebut turut direstui oleh Tun Abdul Razak, yang merupakan tokoh UMNO yang cukup berkuasa dan berwibawa pada ketika itu. Dalam keadaan begini tidak ada gunanya mereka mengambil sikap antagonistik terhadap kemasukan muka baru di dalam UMNO Kelantan. Tindakan yang boleh menimbulkan kekecuaan di dalam parti dilihat sudah tidak *relevant* lagi. Mereka yang terlibat juga terpaksa menerima hakikat bahawa zaman "keagungan" masing-masing di dalam UMNO Kelantan sudahpun berada di penghujung, dan kemasukkan muka baru merupakan suatu fenomena yang tidak dapat dielakkan.

Dengan itu tidak hairanlah sekiranya tokoh-tokoh besar UMNO Kelantan, seperti Dato' Nik Hassan Nik Yahya (Ketua Penerangan UMNO Kelantan), isteri beliau, Datin Kamariah Idris (Ketua Pergerakan Wanita UMNO Kelantan) telah melepaskan jawatan masing-masing setelah sekian lama berada di suatu kedudukan yang penting dalam kepimpinan parti. Begitu juga dengan Ishak Hamid (peguam dan bekas Ketua Pemuda UMNO Kelantan), Ghazali Yusoff (orang kuat UMNO Bahagian Pasir Putih) dan Yaacob Awang (Ketua UMNO Bahagian Pasir Mas Hulu), serta Sharkan Abdul Rahman (Bekas Ketua Pemuda UMNO Kelantan), walaupun terlibat dengan

aktiviti UMNO, tetapi ketokohan mereka sudah tidak menonjol lagi. Keadaan yang sama juga berlaku pada tokoh-tokoh veteran yang lain, sama ada mereka "mengurangkan" keterlibatannya di dalam politik ataupun terus bersara daripada bergiat aktif di dalam UMNO. Melalui sokongan dan perantaraan Tengku Razaleigh, mereka juga telah berpeluang memperolehi ganjaran, sebagai pertukaran di atas kesediaannya melakukan tindakan yang "bersesuaian" dengan kehendak pemimpin parti. Ringkasnya, setiap pihak akur dengan tuntutan perubahan yang berlaku itu.

Walaupun mereka telah "disingkirkan", namun sokongan kepada kepimpinan bangsawan tidak pernah berubah. Tengku Razaleigh tetap dilihat sebagai pemimpin yang mampu memenuhi "kehendak" UMNO Kelantan pada ketika itu, apatah lagi pada ketika yang sama, mereka juga menyedari bahawa Tengku Razaleigh merupakan tokoh yang membolehkan mereka menerima ganjaran ekonomi daripada Kerajaan Pusat itu. Pendek kata, ganjaran ekonomi yang diperolehi itu cukup untuk menjadikan mereka hidup senang, walaupun peluang untuk menjadi "wakil rakyat" UMNO hampir tidak mungkin terbuka.

Misalnya Dato' Nik Hassan Nik Yahya, yang walaupun "terpinggir", namun dengan persetujuan kepimpinan UMNO di peringkat pusat (khususnya Tun

Abdul Razak), beliau akhirnya berjaya muncul sebagai salah seorang Senator yang paling lama berada di dalam Dewan Negara. Perlantikannya yang bermula pada 1959 hanya tamat pada 1978. Malahan, kejayaan beliau dan keluarganya muncul sebagai ahli perniagaan yang berjaya (sehingga menjadi "orang kuat" Dewan Perniagaan Melayu Malaysia) juga "dipercayai" mempunyai pertalian yang rapat dengan ganjaran ekonomi yang diterimanya, ekoran daripada "kesetiaan" yang ditunjukkan kepada parti dan pucuk pimpinan.

Selain daripada menerima ganjaran ekonomi yang berbentuk material, terdapat juga veteran parti yang memperolehi ganjaran yang bersifat *intangible*, seperti bintang kebesaran negeri, dari pihak istana, yang sekali gus telah meningkatkan status sosial mereka di kalangan masyarakat umum. Sungguhpun institusi istana pada prinsipnya bebas daripada politik, namun memandangkan wujudnya hubungan yang erat di antara Tengku Razaleigh dengan Istana Kelantan, maka ramai ahli UMNO di negeri itu "beranggapan" bahawa institusi tersebut telah "digunakan" untuk memenuhi tuntutan politik penaungan Tengku Razaleigh dan UMNO Kelantan.⁵⁸

Sehubungan dengan ini, Yaakub Awang, misalnya, telah "dilihat" sebagai salah seorang tokoh UMNO

tempatan yang telah memperolehi ganjaran yang berupa non-material. Sebagai tokoh lama UMNO dan bekas Exco Kerajaan Negeri, beliau dipercayai mempunyai pengaruh yang kuat di dalam UMNO Jajahan Pasir Mas (khususnya bahagian Pasir Mas Hulu). Justeru, untuk "memaksa" beliau bersara daripada politik bukanlah merupakan suatu tindakan yang mudah. Oleh itu, dengan menggunakan kekuatan dan pengaruh di dalam UMNO, Tengku Razaleigh "dipercayai" telah menyokong Setiausaha UMNO Bahagian tersebut, Hussein Ahmad agar mencabar kepemimpinan Yaakub Awang, pada pertengahan kedua 1960-an.⁵⁹

Walaupun kemunculan tokoh muda ini tidak pernah diisytiharkan sebagai proksi Tengku Razaleigh, namun disebabkan calon tersebut merupakan "orang kanan" ketua *de facto* UMNO Kelantan, maka tindakannya itu telah "dilihat" oleh ahli-ahli UMNO (khususnya di bahagian Pasir Mas Hulu) sebagai isyarat bahawa Yaakub Awang sudah tidak "diperlukan" lagi di dalam UMNO Kelantan. Akibatnya adalah tidak mengejutkan sekiranya Yaakub Awang gagal mempertahankan jawatannya sebagai Ketua Bahagian yang disandangnya itu. Namun begitu, sebagai mengenangkan jasanya, beliau telahpun dianugerahkan gelaran Dato' Bentara Dalam oleh Istana Kelantan.⁶⁰ Melalui kedudukannya sebagai "Dato' Begelar", beliau kemudiannya telah muncul sebagai tokoh yang penting dan

berpengaruh di dalam Istana Kelantan, sehinggakan hubungannya dengan baginda sultan begitu erat sekali.

Namun demikian, perlu dijelaskan bahawa tidak semua veteran UMNO terpaksa menghadapi proses peminggiran dalam era kepemimpinan Razak-Razaleigh ini. Sebaliknya, terdapat juga tokoh-tokoh tertentu yang masih diberi peluang untuk bergiat aktif di dalam parti, walaupun Tengku Razaleigh mahukan kedudukan golongan veteran ini digantikan oleh golongan "terpelajar Melayu" yang baru. Dalam hal ini, Muhamad Idris (tokoh UMNO dari Pasir Putih), Dr. Abdul Aziz Omar, Ariffin Salleh dan Muhammad Haji Ali (tokoh-tokoh UMNO dari Kota Bharu) adalah di antara mereka yang berpeluang untuk terus melibatkan diri secara aktif di dalam UMNO Kelantan. Walau bagaimanapun, sepertimana yang diketahui umum, mereka ini merupakan kenalan rapat dan pembantu setia kepada Tengku Razaleigh.⁶¹

4.3.2.2 Kemasukan Tokoh Baru

Sehubungan dengan usaha mengrekrutkan "tokoh-tokoh" baru ke dalam UMNO, tugas ini tidaklah mendatangkan kesukaran kepada Tengku Razaleigh. Dengan menggunakan nama, kuasa dan kewibawaan Tun Abdul Razak, golongan "terpelajar Melayu baru" telah dipelawa untuk menyertai

parti tersebut. Mereka ini merupakan individu yang muncul sebagai pemimpin, serta memperolehi pendidikan di peringkat menengah ataupun tinggi selepas negara mencapai kemerdekaan ataupun menjelang tarikh tersebut. Kebanyakan mereka ini merupakan kakitangan kerajaan dan golongan profesional. Strategi yang sama juga telah digunakan oleh Tengku Razaleigh untuk menarik beberapa orang alim ulamak (sekali pun mereka sudah pun berumur) agar memberikan sokongan terbuka kepada UMNO Kelantan.

Strategi ini perlu dilaksanakan kerana Pilihanraya Umum 1969 hampir tiba, dan UMNO pula masih lagi dengan imej "parti tidak berharga". Manakala pada ketika yang sama, pihak PAS pula telah menyatakan secara terbuka bahawa parti itu akan meletakkan barisan alim ulamak dan golongan cerdik pandai Melayu, khususnya di Kelantan di dalam pilihanraya yang bakal diadakan itu. Jadi, untuk menghapuskan imej yang berunsurkan negatif itu, serta memberikan kekuatan yang baru kepada UMNO Kelantan, maka proses pengrekrutan politik tokoh-tokoh terkemuka daripada kedua-dua golongan itu sudah merupakan suatu agenda yang tidak dapat dielakkan lagi.

Sepertimana dengan tokoh-tokoh UMNO yang "tersingkir" akur dengan kehendak pucuk pimpinan parti,

mereka daripada golongan "terpelajar Melayu baru" juga terpaksa tunduk dengan kehendak UMNO Kelantan, yang "didalangi" oleh Tengku Razaleigh. Mereka tidak sahaja segan-silu apabila di datangi oleh anak raja itu, tetapi juga merasakan begitu sukar untuk menolak permintaan agar bergiat aktif di dalam UMNO, setelah ia dikaitkan dengan kehendak peribadi Tun Abdul Razak.⁶²

Dalam konteks ini, mereka merasakan bahawa permintaan Tengku Razaleigh (dan Tun Abdul Razak) itu bukan sekadar suatu penghormatan bagi diri masing-masing, tetapi ia juga merupakan suatu "tanggungjawab" yang perlu diterima. Akibatnya, mereka telah terseret ke dalam "mainan politik" Tengku Razaleigh. Malahan ada di kalangan mereka ini menjadi semakin tertekan, apakala pada ketika yang sama, mereka juga telah diminta bertanding di dalam Pilihanraya Umum 1969, walhal kesanggupan menjadi calon UMNO pada waktu itu merupakan suatu tindakan yang penuh berisiko, memandangkan pengaruh PAS yang masih kuat di negeri Kelantan.

Justeru, hasrat Tengku Razaleigh untuk menamakan mereka sebagai calon UMNO telah meyebabkan individu yang terlibat itu berada dalam keadaan yang cukup merumitkannya. Ini kerana ada di antara mereka merupakan kakitangan kerajaan (yang tertakluk kepada

Jadual IV

Senari Di Antara Tokoh-Tokoh UMNO
Yang Muncul Pada Pertengahan Kedua
Tahun 1960an (1967-1969)

Nama	Latarbelakang	Kawasan Pilihanraya 1969
1. Dr. Nik Hussein Wan Abd. Rahman	Doktor Pergigian	-
2. Hussein Ahmad	Guru	DUN Rantau Panjang
3. Tengku Noor Asiah	Usahawan	DUN Kuala Kelantan
4. Raja Mahmud Raja Mamat	Guru	Pasir Puteh Tengah (Pilihan- raya Kecil)
5. Hussein Mahmood	Guru Siswazah	-
6. Dusuki Hj. Ahmed	Guru Siswazah	Parlimen Pasir Mas Hulu
7. Mohd. Zain Abdullah	Guru	DUN Bachok Selatan
8. Tengku Ahmad Rithauddeen	Peguam	Parlimen Kota Bharu Hilir
9. Mohamed Yaacob Mamat	Peguam	Parlimen Tanah Merah
10. Che Lat Kassim	Pegawai Kerajaan	DUN Tumpat Tengah
11. Dato' Abdullah Mahmud	Pegawai Kerajaan	Parlimen Pasir Putih

peraturan perkhidmatan awam) yang memerlukan meletakkan jawatan terlebih dahulu sebelum mengisytiharkan diri sebagai calon di dalam mana-mana pilihanraya. Maka itu, dilema yang sering timbul ialah sama ada mereka mahu meneruskan kerjaya masing-masing (dengan memperolehi pendapatan tetap dan lumayan), ataupun memperjudikan nasib sebagai calon UMNO yang belum tentu kemenangannya apabila berhadapan dengan calon PAS.

Dalam konteks ini, ia jelas memperlihatkan betapa kedudukan dan peranan Tun Abdul Razak begitu penting kepada strategi pengrekrutan politik yang dilaksanakan oleh Tengku Razaleigh. Melalui kuasa dan kemampuan Tun Abdul Razak menyediakan pelbagai bentuk ganjaran ekonomi, Tengku Razaleigh selaku penaung-perantara dengan sendirinya mampu menjanjikan ganjaran tersebut kepada mereka yang sedia mengorbankan diri untuk UMNO. Dalam memenuhi kehendak politik penaungan ini, proses pertukaran keuntungan atau faedah tidak sahaja terhad kepada mereka yang di jangka mungkin tewas dalam Pilihanraya Umum 1969, tetapi juga kepada mereka yang mungkin memenangi pilihanraya tersebut.

Ini dapat dilihat misalnya, daripada kemunculan Tengku Ahmad Rithauden dan Muhamad Yaacob, (peguam/bekas Pegawai Perundangan Persekutuan) di dalam

barisan kepimpinan UMNO Kelantan. Keterlibatan mereka secara aktif di dalam politik amat bermakna kepada parti itu yang mahu membersihkan imejnya daripada "parti tidak laku". Justeru, sebagai balasan kepada "pengorbanan" kedua-dua tokoh itu, Tun Abdul Razak kemudiannya telah melantik mereka sebagai Timbalan Menteri,⁶³ apabila beliau membentuk kabinet pertamanya (selepas dilantik menjadi Perdana Menteri) pada tahun 1970.

Keadaan yang hampir sama juga wujud dalam usaha Tengku Razaleigh mendapatkan sokongan para alim ulamak yang terkemuka di Kelantan. Sepertimana dengan golongan muda (yang bukan berpendidikan agama), mereka yang dikenali sebagai ulamak juga tidak bersedia untuk melawan arus di dalam politik Kelantan. Jarang sekali terdapat alim-ulamak yang memperlihatkan minatnya untuk menjadi calon UMNO. Bahkan sudah menjadi suatu kelaziman dalam politik Kelantan, kebanyakan mereka yang terdidik dalam bidang keagamaan lebih berminat untuk memberikan sokongan dan simpati kepada PAS. Oleh itu, apabila UMNO Kelantan mahu menggunakan tenaga mereka dalam menghadapi pengaruh PAS (melalui Pilihanraya Umum 1969), maka UMNO juga "terpaksa" menyediakan ganjaran ekonomi kepada golongan ini, khususnya kepada mereka yang bersedia menjadi calon UMNO di dalam pilihanraya itu.⁶⁴

Di samping itu, dalam usaha menarik sokongan golongan alim-ulamak tersebut, sepertimana yang telah dijelaskan sebelum ini, kewibawaan dan nama Tun Abdul Razak juga telah digunakan (oleh Tengku Razaleigh) sebagai daya tarikan, agar mereka menerima UMNO sebagai wadah perjuangan politiknya. Sebagai "orang tua" yang sentiasa menjunjung tinggi dan berpegang teguh kepada nilai-nilai Melayu, maka pelawaan Tengku Razaleigh ini merupakan suatu permintaan yang sukar ditolak.⁶⁵ Ini memandangkan kesediaan putera raja itu "turun" menemui mereka, dan seterusnya meminta mereka menjadi calon UMNO di dalam Pilihanraya Umum 1969. Tambahan pula, pada waktu yang sama, Tun Abdul Razak juga, secara peribadi, "dipercayai" telah membuat permintaan yang sama.⁶⁶

Akhirnya, melalui pengaruh peribadi Razak-Razaleigh, beberapa ulamak terkenal telah berjaya dipujuk dan dikemukakan sebagai calon UMNO/Perikatan di dalam pilihanraya tersebut. Sepertimana yang tercatat pada jadual V di bawah, mereka yang terlibat itu ialah dua orang kadi, tiga orang pendakwah bebas, dan seorang imam yang terkenal di bandar Kota Bharu, yang mempunyai hubungan keluarga yang rapat dengan Tok Kenali, ulamak besar pada tahun 1930-an. Walaupun kesemua mereka telah tewas dalam pilihanraya tersebut,

namun seperti yang dapat diduga, mereka tidak diketepikan oleh kepimpinan utama UMNO Kelantan. Imbuhan yang setimpal telah diberikan kepada golongan agama ini, sebagai balasan terhadap pengorbanan yang mereka berikan kepada UMNO.⁶⁷

Jadual V

**Tokoh Agama yang bergerak Cergas
Di dalam UMNO Pada Pertengahan Kedua
Tahun 1960an (1967-1969)**

Nama	Latarbelakang	Kawasan Pilihanraya 1969
1. Haji Mohd Noor Abdullah	Pendakwah Bebas	DUN Tendung
2. Haji Mohd Nor Daud	Imam	DUN Kota Bharu Tengah
3. Haji Mohd Salleh Ibrahim	Pendakwah Bebas	Parlimen Kelantan Hilir
4. Haji Ahmad Haji Idris	Kadi	Parlimen Bachok
5. Haji Ali Haji Husin	Kadi	Parlimen Kota Bharu Hulu
6. Haji Muhamad Haji Idris	Pendakwah Bebas	DUN Kota Bharu Pantai

Ringkasnya, dengan kesediaan golongan "terpelajar Melayu baru", serta tokoh-tokoh agama menyertai UMNO, ia secara langsung telah memenuhi impian Tengku Razaleigh yang mahu (i) mengurangkan peranan golongan veteran di dalam parti tersebut, serta

(ii) sekali gus melenyapkan imej UMNO sebagai "parti tidak laku". Sebagai pemimpin yang akan mewarisi kepemimpinan UMNO Kelantan, Tengku Razaleigh amat menyedari bahawa selagi UMNO terus "terikat" dengan kedua-dua fenomena itu, maka selagi itu UMNO akan ditolak oleh rakyat jelata dan gagal memerintah Kelantan.

Manakala dalam konteks kepemimpinan pula, ia secara langsung telah memperkukuhkan kepemimpinan bangsawan (dan Tengku Razaleigh sendiri) di dalam UMNO Kelantan. Dengan bermulanya perubahan kepimpinan di dalam parti itu, dari golongan veteran kepada golongan "terpelajar Melayu baru", (sama ada di peringkat bahagian ataupun cawangan), maka hubungan Tengku Razaleigh dengan setiap peringkat UMNO menjadi bertambah erat. Disebabkan keterlibatan mereka (termasuk golongan alim-ulamak) dalam UMNO telah diiringi dengan pelbagai habuan ekonomi (melalui keterlibatan dan daya usaha Tengku Razaleigh), maka mereka ini akhirnya muncul sebagai pengikut setia Tengku Razaleigh. Dalam konteks ini, proses pengrekrutan politik tidak sahaja mewujudkan hubungan pemimpin-pengikut yang berasaskan kepada ekonomi, tetapi juga melibatkan aspek emosi.

4.3.3 Razak-Razaleigh dan Politik Penaungan

4.3.3.1 Keterlibatan MAJLIS

Sepertimana yang telah dijelaskan dalam perbincangan sebelum ini, penyediaan pelbagai projek pembangunan sosio-ekonomi adalah merupakan matlamat dan agenda utama politik pembangunan UMNO di negeri Kelantan. Namun begitu, bagi disesuaikan dengan keadaan setempat, penumpuan yang lebih telah diberikan kepada usaha menyediakan pelbagai kemudahan yang dapat mempertingkatkan syiar Islam, berbanding dengan kemudahan-kemudahan yang bukan bercorak keagamaan.

Sehubungan dengan ini, penyediaan projek pembangunan yang berasaskan kepada kepentingan Islam lebih tertumpu kepada usaha-usaha seperti membina dan membaik-pulih masjid, surau, madrasah dan sekolah agama, sama ada di bandar ataupun di kampung. Manakala, projek pembangunan sosio-ekonomi yang bukan bercorak keagamaan pula adalah berbentuk penyediaan (termasuk baik-pulih) balai raya, jalan-jalan kampung (termasuk menurap tar ke atas jalan yang sedia ada), pusat kesihatan kecil, perhentian bas, kemudahan air bersih dan elektrik, jambatan kampung/kecil, dan pembinaan gelanggang untuk tujuan bersukan.

Berbanding dengan program pembangunan

keagamaan, pihak UMNO Kelantan tidak mengalami banyak masalah dalam menyalurkan program pembangunan yang bukan bercorak keagamaan. Dengan peruntukan wang daripada kerajaan pusat, khususnya Kementerian Pembangunan Negara dan Luar Bandar, pihak UMNO Kelantan dapat mengagih-agihkan terus projek-projek kecil tersebut kepada orang ramai melalui setiap bahagian ataupun cawangan UMNO. Sebaliknya, dalam menyedia dan mengagih-agihnya projek pembangunan yang berbentuk keagamaan, pihak UMNO terlebih dahulu perlu mendapat kebenaran dan kerjasama Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan (MAJLIS).

Namun begitu, ini bukanlah merupakan suatu tugas yang sukar untuk dilaksanakan oleh pihak UMNO Kelantan, khususnya Tengku Razaleigh. Faktor Kebangsawanan telah memudahkan perlaksanaan politik pembangunan itu. Melalui hubungan kekeluargaan yang rapat dengan Istana Kelantan dan baginda sultan, keadaan ini telah membolehkan beliau "memanipulasikan" hubungan tersebut bagi kepentingan politiknya dan UMNO. Ini kerana, sepertimana yang telah dijelaskan, sebagai Ketua Agama Islam di negeri Kelantan, baginda mempunyai kuasa yang luas (melampaui kuasa Kerajaan Negeri) terhadap kedudukan dan perjalanan MAJLIS.⁶⁸ Justeru, dengan menggunakan kewibawaan dan kuasa baginda ke atas institusi ini, Tengku Razaleigh secara

langsung mempunyai peluang untuk menggunakan MAJLIS sebagai saluran bagi membolehkan UMNO Kelantan mengagih-agihkan peruntukan pembangunan (yang bercorak keagamaan) tanpa mendapat tentangan daripada pihak PAS.

Berasaskan kepada suasana yang wujud ini, Tengku Razaleigh telah mengaturkan suatu pertemuan di antara baginda sultan dengan Tun Abdul Razak. Melalui pertemuan itu, sultan telah berjaya diyakinkan bahawa campurtangan baginda dan MAJLIS adalah perlu bagi membolehkan pihak UMNO (dan Kerajaan Persekutuan) menyediakan pelbagai bentuk pembangunan untuk mempertingkatkan syiar Islam kepada negeri Kelantan.⁶⁹ Ini memandangkan wujudnya perbezaan politik di antara Kerajaan Persekutuan dengan Kerajaan PAS Kelantan.

Apa yang menarik, pertemuan itu telah menghasilkan suatu "perubahan" dalam pucuk pimpinan MAJLIS, sehingga memberi impak yang besar kepada perkembangan politik penaungan dan politik pembangunan yang dipelopori oleh kepemimpinan bangsawan di dalam UMNO Kelantan. Sebagai tanda "sokongan" kepada tindakan politik UMNO ini, baginda telah melantik menantunya, Tengku Abdul Aziz Hamzah, yang juga abang kepada Tengku Razaleigh, sebagai Yang Dipertua MAJLIS yang baru.⁷⁰ Melalui kuasa eksekutif Yang Dipertua ini, perlantikan tersebut tidak sahaja memperkuat cengkaman golongan

bangsawan-pentadbir di dalam institusi tersebut,⁷¹ tetapi sekali gus telah "mempermudahkan" pula tugas Tengku Razaleigh sebagai penaung-perantara dalam mengagih-agihkan projek pembangunan keagamaan kepada rakyat Kelantan.

Walaupun Tengku Abdul Aziz bukanlah tokoh yang kontroversial dalam pentadbiran dan politik Kelantan, namun hubungan "abang-adik" di antara beliau dengan Tengku Razaleigh sudah cukup untuk menyakinkan semua pihak betapa Tengku Razaleigh mahu fenomena *Political party-directed patronage* (yang dipelopornya) itu berjalan lancar tanpa gangguan pihak Kerajaan PAS Kelantan. Ini kerana dalam jangkamasa panjang, ia tidak sahaja memberi manfaat politik kepada UMNO, tetapi juga kepada dirinya sendiri, yang mahu membina pengaruh peribadi di dalam arena politik Kelantan.

Pendek kata, perubahan kepemimpinan yang berlaku di MAJLIS ini dengan sendirinya menjadikan institusi tersebut (dan Tengku Abdul Aziz) sebahagian daripada jaringan politik penaungan yang sedang berkembang di dalam UMNO dan negeri Kelantan khususnya. Dengan "keterlibatan" MAJLIS ini, maka dalam tempoh dua tahun sahaja (1967-1969) jutaan ringgit telah "dicurahkan" ke Kelantan (oleh Kerajaan Persekutuan) bagi tujuan pembiayaan program pembangunan syiar Islam,

dem i untuk mencapai matlamat yang dirancang melalui politik pembangunan.⁷²

Dari 1966-1968, sebanyak RM1.5 Juta telahpun digunakan bagi tujuan yang dinyatakan itu. Manakala, pada tahun 1969 pula, Tun Abdul Razak (sewaktu melawat Kelantan) telah memaklumkan kesediaanya untuk memberikan peruntukan tambahan sebanyak RM3.6 juta lagi. Dari jumlah ini, sebanyak RM1.6 juta telah diperuntukan kepada pembinaan 33 buah masjid dan sekolah agama, manakala bakinya sebanyak RM2.0 juta itu telah dikhaskan pula untuk membiayai projek pembangunan kecil yang tidak bercorak keagamaan, khususnya pembinaan jalan-jalan kampung.⁷³ Apa yang menarik daripada perangkaan ini, ia secara langsung memperlihatkan bahawa pembiayaan sebanyak RM3.0 juta bagi projek keagamaan di negeri Kelantan (dalam tempoh 2-3 tahun) itu adalah menyamai purata jumlah sumbangan yang diberikan oleh Kerajaan Persekutuan kepada setiap negeri bagi menyediakan pelbagai projek keagamaan dari sejak merdeka hingga awal 1969.⁷⁴

Berkaitan dengan pembiayaan ini, di samping jumlah peruntukan yang diisytiharkan secara rasmi, terdapat juga sumbangan kewangan yang diberikan dari masa ke semasa (tanpa dimaklumkan kepada umum), atas permintaan khas UMNO Kelantan. Dalam hal ini, ia tidak

sahaja terhad kepada projek pembangunan yang berbentuk keagamaan, tetapi juga bagi membiayai program pembangunan yang bukan keagamaan. Justeru, penyaluran wang tersebut tidak hanya terbatas kepada MAJLIS, sebaliknya turut disalurkan melalui institusi lain. Lazimnya pembiayaan itu di salurkan melalui Jabatan Kemajuan Masyarakat (KEMAS) yang ketika itu dikenali sebagai Kelas Dewasa, ataupun disalurkan terus kepada UMNO Negeri (yang kemudiannya menyalurkan pula kepada UMNO bahagian ataupun cawangan).⁷⁵

Sehubungan dengan ini, sumbangan kewangan itu tidak sahaja terhad kepada wang yang diperuntukkan kepada Kementerian Pembangunan Negara dan Luar Bandar, tetapi sumber kewangan daripada kementerian lain juga turut digunakan.⁷⁶ Peruntukan ataupun pembiayaan ini seringkali diperolehi daripada para menteri yang datang melawat Kelantan. Kesempatan dari pada lawatan itu, seringkali "digunakan" oleh pihak UMNO untuk mendapat "kelulusan segera" bagi membiayai mana-mana projek pembangunan kecil yang bersesuaian dengan kehendak ataupun kepentingan kementerian berkenaan.⁷⁷

4.3.3.2 Pengagihan Projek Pembangunan

Sungguhpun dalam melaksanakan politik pembangunan ini, peranan dan sumbangan Tun Abdul Razak sebagai

"penyedia" dan "pembekal" pelbagai projek amat penting kepada UMNO Kelantan, namun perhatian ahli-ahli UMNO Kelantan lebih tertumpu kepada Tengku Razaleigh di dalam mendapatkan projek tersebut. Setiap pemimpin UMNO Kelantan, sama ada di peringkat bahagian ataupun cawangan, menyedari bahawa fungsi Tun Abdul Razak sebagai penaung politik substantif di dalam parti itu adalah "tertakluk" atas nasihat Tengku Razaleigh.⁷⁸ Walaupun Tun Abdul Razak kerap-kali berkunjung ke Kelantan, sepanjang tempoh politik pembangunan ini, namun kehadirannya itu lebih bersifat *ceremonial* bagi tujuan merasmikan perlaksanaan sesuatu projek.

Justeru, pada tanggapan mereka, semua program pembangunan yang mahu "ditonjolkan" kepada orang ramai itu merupakan program yang telahpun disusun dan dirancang oleh Tengku Razaleigh.⁷⁹ Kalaupun tidak, persetujuan dan restu daripada tokoh berkenaan adalah penting sebelum mereka memperolehi pembiayaan sesuatu projek pembangunan bagi keperluan kawasan masing-masing. Oleh yang demikian, sekiranya setiap pemimpin UMNO itu mahu rakyat di kawasan masing-masing berpeluang "menikmati" projek-projek pembangunan ini, maka mereka tidak mempunyai pilihan lain, kecuali mendekatkan dirinya dengan Tengku Razaleigh atau mereka yang mempunyai kedudukan yang strategik dalam perhubungannya dengan tokoh tersebut.⁸⁰

Dengan persepsi sebegini, Tengku Razaleigh kepada pemimpin UMNO tempatan tidak hanya berperanan sebagai perantara yang menghubungkan mereka dengan "kuasa yang lebih besar" yang berada di luar UMNO (seperti kementerian-kementerian yang terlibat dengan penyediaan pelbagai projek tersebut), tetapi beliau juga merupakan penaung politik sebenar. Dalam konteks ini, Tun Abdul Razak, pada mereka hanyalah suatu "simbol" penaungan yang berperanan untuk memperkukuhkan tindakan politik Tengku Razaleigh sahaja.

Keyakinan ini menjadi bertambah kukuh bilamana pada amalannya mereka juga yang bertindak sebagai "perantara" yang menghubungkan Tengku Razaleigh (dan UMNO Kelantan) dengan rakyat di peringkat bawahan, apabila sesuatu projek (atau sumber kewangan) hendak diagih-agihkan kepada masyarakat umum (khususnya para penyokong UMNO), yang berada di bawah "pengaruhnya". Sebagai perantara, orang kuat parti ini (terutamanya ketua bahagian dan wakil rakyat UMNO), mempunyai peluang secara langsung untuk mengemukakan kepada Tengku Razaleigh mengenai projek pembangunan yang diperlukan oleh kawasan masing-masing. Lazimnya, permintaan mereka ini jarang sekali ditolak oleh tokoh UMNO itu, apatah lagi sekiranya ia tidak melibatkan perbelajaan yang begitu besar.⁸¹

Bagi seorang ketua bahagian ataupun wakil rakyat UMNO, kejayaan mereka "membawa pulang" sesuatu projek pembangunan (walaupun kecil nilainya) ke kawasan masing-masing amatlah besar ertinya terhadap masa depan politiknya. Setidak-tidaknya kedatangan projek ini dapat mempertingkatkan lagi imej mereka sebagai pemimpin di kalangan penduduk setempat.⁸² Tambahan pula, sekiranya projek yang ditempatkan di kawasannya itu merupakan suatu projek yang tidak pernah "diimpikan" oleh rakyat tempatan sebelum itu, seperti pembinaan sebuah masjid ataupun surau yang baru (yang diperbuat daripada batu-bata) yang bernilai puluhan ribu ringgit. Sedangkan sebelum itu, penduduk tempatan terpaksa beribadat di dalam masjid ataupun surau (yang diperbuat daripada kayu) yang berada dalam keadaan yang dhaif.

Bagi wakil rakyat UMNO khususnya, kejayaan mereka "membawa pulang" pelbagai projek pembangunan ke kawasan masing-masing juga amat bermakna memandangkan wakil rakyat PAS sendiri sukar untuk berbuat demikian (bagi kawasannya), lantaran daripada masalah kewangan yang dihadapi oleh Kerajaan PAS Kelantan pada ketika itu.⁸³ Namun begitu, dalam pengagihan projek-projek ini, kawasan yang dimenangi oleh calon UMNO selalunya diberikan perhatian. Tindakan ini perlu dilakukan kerana pihak UMNO Kelantan sendiri mahu menggunakan

kesempatan ini bagi memenuhi janjinya kepada para pengundi di kawasan tersebut, disamping menyatakan rasa "terima kasihnya" kerana memilih calon UMNO/Perikatan sebagai wakil rakyat mereka.

Walaupun pada kelazimannya, pihak cawangan mengemukakan kehendak mereka melalui ketua bahagian, namun terdapat juga ketua-ketua cawangan yang berurusan atau menemui Tengku Razaleigh secara langsung dalam usaha mereka mendapatkan projek pembangunan bagi kawasan masing-masing.⁸⁴ Peluang ini selalunya muncul apabila mereka berpeluang menjejakkan kaki di *Palm Manor*,⁸⁵ ataupun ketika Tengku Razaleigh datang melawat ke cawangan masing-masing. Sudah menjadi tradisi, dalam usaha memperkuat kedudukan dan pengaruh UMNO di peringkat *grass root*, Tengku Razaleigh seringkali "turun" ke kampung-kampung bagi menemui dan mendengar sendiri rintihan rakyat di peringkat bawahan. Dalam kesempatan yang ada ini, beliau selalunya mengadakan pertemuan "dari hati ke hati" dengan ketua-ketua cawangan UMNO ataupun pemimpin masyarakat tempatan. Jadi, dalam kesempatan ini juga, mereka mengambil peluang meminta pelbagai projek pembangunan untuk kawasan masing-masing.

Dalam keadaan begini, Tengku Razaleigh jarang sekali mengecewakan mereka,⁸⁶ memandangkan kos

pembiayaannya tidaklah begitu tinggi, dan pihak UMNO Kelantan mampu membiayainya. Kepentingan projek yang diminta ini menjadi semakin terserlah lagi, sekiranya pada waktu yang sama, ia turut mendapat sokongan daripada ketua bahagian ataupun wakil rakyat UMNO. Dengan itu, tindakan yang berbentuk "sokong-menyakong" ini akan mempercepatkan lagi proses "membawa" projek pembangunan tersebut ke kawasan berkenaan.⁸⁷ Jadi, melalui cara inilah mereka yang terlibat mendapat manfaat politik daripada perlaksanaan pendekatan politik pembangunan itu.

4.3.3.3 Implikasi Politik Pembangunan

Berasaskan kepada proses pengagihan projek pembangunan (dalam era politik pembangunan) ini, maka keadaan yang wujud itu telah memberi kekuatan secara langsung kepada setiap pemimpin yang terlibat untuk terus kekal dan memperkukuhkan kedudukan masing-masing di dalam struktur kepimpinan parti, serta di mata rakyat jelata, sama ada di peringkat cawangan, bahagian ataupun sebagai wakil rakyat.⁸⁸ Namun demikian, berbanding dengan para pemimpin yang lain, manfaat terbesar adalah lebih berpihak kepada Tengku Razaleigh.

Dimata masyarakat umum, terutamanya di kalangan ahli-ahli UMNO di peringkat *grass root*, malahan di

kalangan para pemimpin UMNO sendiri, beliau secara perlahan-lahan, telah dilihat sebagai seorang tokoh politik "luar biasa". Ini memandangkan kemampuannya "membawa" pelbagai projek pembangunan dan bantuan kewangan ke Kelantan, sedangkan pada ketika yang sama, beliau tidak memegang sebarang jawatan di dalam hierarki pemerintahan, sama ada di peringkat negeri ataupun persekutuan.

Kesan psikologi ini menjadi lebih mendalam lagi apabila ia dikaitkan dengan para pemimpin UMNO yang sebelumnya. Ini kerana, pengalaman dan suasana yang mereka alami pada pertengahan kedua tahun 1960-an itu langsung tidak dialami sewaktu UMNO berada di bawah kepemimpinan bangsawan yang lain. Oleh itu, di atas persepsi yang sedemikian, Tengku Razaleigh, secara perlahan-lahan, telah juga dilihat sebagai pemimpin yang "berkarismatik", apatah lagi perhubungan yang wujud itu lebih berasaskan kepada hubungan "emosi-peribadi".⁸⁹ Akhirnya, kesan psikologi ini telah memberi kekuatan pada beliau untuk muncul sebagai pemimpin yang digeruni di dalam UMNO Kelantan. Sejak itu, peranan beliau tidak lagi terhad sebagai pemimpin-penaung yang bersifat simbolik (atas kedudukannya sebagai bangsawan), tetapi juga bersifat substantif, seiring dengan peranan yang dijangkakan daripada Tun

Abdul Razak yang lebih merupakan pemimpin *de jure* di dalam UMNO Kelantan.

Suasana yang wujud ini telah memberi impak yang besar kepada pihak PAS dalam usahanya mengekalkan *popularity* dan kekuasaan di negeri Kelantan. Sehubungan dengan ini, PAS sejak awal lagi telahpun menyedari tentang keuntungan politik yang bakal diperolehi oleh UMNO, apabila Tengku Razaleigh melibatkan MAJLIS di dalam pendekatan politik pembangunannya itu.⁹⁰ Namun begitu, PAS tidak bersedia untuk "mengganggu" institusi agama itu, demi untuk menjaga hubungan baiknya dengan baginda sultan.⁹¹ Pihak PAS juga menyedari bahawa hubungannya dengan Istana Kelantan lebih bersifat formal dan administratif, berbanding dengan hubungan kekeluargaan yang wujud di antara institusi itu dengan Tengku Razaleigh.⁹²

Pendek kata, pendekatan dan strategi politik pembangunan ini telah menyebabkan pihak PAS berada dalam keadaan yang tertekan. Sekurang-kurangnya dengan kesediaan baginda sultan membenarkan MAJLIS menjadi "alat" politik UMNO, maka ia secara langsung telah memberi peluang kepada UMNO Kelantan untuk "mengawal" pengaruh PAS melalui suatu institusi formal yang berada di dalam jentera Kerajaan Negeri Kelantan sendiri. Natiujahnya, sama ada disedari ataupun tidak, Sultan

Kelantan secara langsung telah memberi peluang dan kesempatan kepada UMNO untuk berkembang dan meluaskan pengaruhnya melalui institusi agama itu. Ini sekali gus membawa erti baginda telah memperkukuhkan lagi kepemimpinan bangsawan di dalam UMNO Kelantan.

Lebih merumitkan lagi, pada ketika yang sama, pihak PAS juga terpaksa berhadapan dengan para penyokongnya (pengundi tradisi) di kampung-kampung, yang selama ini terpengaruh dengan dakwaan dan keraguan yang ditimbulkan oleh para pemimpin parti itu tentang "halal-haram" penggunaan wang Kerajaan Persekutuan bagi tujuan pembangunan, terutamanya berkaitan dengan pembinaan institusi keagamaan. Ini kerana "di hadapan mata" mereka sendiri, wang itu telah digunakan oleh pihak MAJLIS untuk membiayai pelbagai projek keagamaan, dan diresmikan pula oleh baginda sultan selaku Ketua Agama Islam.⁹³

Sebaliknya keadaan yang berbeza pula di alami oleh pihak UMNO Kelantan. Selain daripada manfaat politik yang dinikmati oleh para pemimpinnya, (seperti mana yang telah dijelaskan), kewujudan fenomena politik pembangunan dan *political party-directed patronage* ini juga telah memberi peluang kepada parti itu untuk mendekatkan lagi dirinya dengan rakyat Kelantan, khususnya di kawasan luar bandar, yang

selama ini merupakan penyokong setia PAS. Dengan imej party patronage, UMNO Kelantan telah merebut segala peluang yang ada bagi membuktikan dirinya sebagai sebuah parti yang mampu menaungi dan melindungi masyarakat Melayu Kelantan. Justeru, bila Kelantan di landa banjir besar pada tahun 1967, melalui sokongan Kerajaan Pusat, UMNO Kelantan telah membelanjakan wang sebanyak RM3.9juta bagi membantu mangsa banjir di negeri itu. Ini termasuklah perbelanjaan memperbaiki segala kerosakan yang berlaku akibat daripada bencana tersebut.⁹⁴

Jadi, dengan perlaksanaan pelbagai program politik pembangunan ini, Razak-Razaleigh pada hakikatnya telah berjaya menanam suatu keyakinan baru kepada rakyat Kelantan bahawa UMNO seharusnya diberi peluang untuk memerintah dan bukannya PAS, sekiranya mereka mahukan projek pembangunan tersebut terus dilaksanakan di negeri itu.⁹⁵ Justeru, disebabkan terlalu yakin bahawa strategi politik pembangunan ini telah berjaya menemui sasarannya, dan sokongan rakyat Kelantan kepada UMNO "kelihatan" meningkat, maka Tun Abul Razak, menjelang Pilihanraya Umum 1969, tanpa ragu-ragu telah "menjanjikan" peruntukan sebanyak RM450 juta bagi tujuan membangunkan negeri Kelantan, sekiranya UMNO/Perikatan dipilih untuk membentuk Kerajaan Negeri. Apa yang menarik, beberapa hari

kemudiannya, beliau tanpa diduga telah menambahkan lagi peruntukan itu menjadi RM548 juta.⁹⁶

Daripada jumlah tersebut, Tun Abdul Razak dan UMNO Kelantan menjanjikan RM10 juta untuk menyediakan pelbagai projek pembangunan keagamaan. Manakala, bagi tujuan pembukaan tanah (untuk mereka tidak bertanah) pula sebanyak RM50 juta telah diperuntukan daripada wang tersebut. Di samping itu, untuk mempertingkatkan kemudahan infrastruktur dan pendidikan, sejumlah RM205 juta telah diperuntukan bagi tujuan itu.⁹⁷ Malahan, para imam di seluruh negeri Kelantan juga turut dijanjikan imbuhan sebanyak RM500,000 sekiranya hasrat UMNO/Perikatan tercapai.⁹⁸ Berikutan "janji politik" Tun Abdul Razak ini, maka menjelang Pilihanraya Umum 1969, persoalan pembangunan dan pengagihan peruntukan wang sebanyak RM548 juta itu telah menjadi isu utama dalam kempen politik UMNO Kelantan.

Dengan didorongi oleh keyakinan bahawa pendekatan politik pembangunan itu telah berjaya mendekatkan UMNO dengan para pengundi Melayu Kelantan, Tengku Razaleigh tanpa ragu-ragu telah memaklumkan kepada Tun Abdul Razak bahawa UMNO/Perikatan mampu memenangi 20 daripada 30 buah kerusi yang dipertandingkan di peringkat Dewan Undangan negeri. Begitu juga dengan para petugas UMNO di bahagian Kelas

Dewasa (yang merupakan "mata" dan "telinga" UMNO - kini dikenali sebagai KEMAS), mereka juga turut menaruh keyakinan yang sama. Bagi mereka, UMNO mampu menawan 24 kerusi di peringkat negeri.⁹⁹ Oleh itu, berdasarkan kepada sikap optimistik daripada UMNO Kelantan ini tidak hairanlah sekiranya Tengku Razaleigh telah diminta (oleh Tun Abdul Razak) bertanding di peringkat negeri bagi membolehkannya dilantik menjadi Menteri Besar, walaupun pihak Penerangan Khas UMNO (yang berpusat di Kementerian Penerangan dan penyiaran) pesimis dengan jumlah kerusi yang mampu dimenangi oleh UMNO Kelantan pada tahun 1969 itu.¹⁰⁰

Sungguhpun pada akhirnya keputusan pilihanraya itu masih lagi berpihak kepada PAS, namun sukar untuk dinafikan bahawa pendekatan dan strategi politik pembangunan itu telah berjaya mempertingkatkan pengaruh UMNO, dan merosotnya pengaruh PAS di kalangan masyarakat Melayu Kelantan. Jadual VI disebelah jelas memperlihatkan bahawa daripada 74.5% para pengundi yang telah dikeluarkan mengundi, 47.5% pengundi telah memihak kepada UMNO/Perikatan. Ini merupakan pertambahan sebanyak 4.5% daripada jumlah undi yang telah dipungut oleh parti itu di dalam Pilihanraya Umum 1964. Pada tahun tersebut undi yang mampu diperolehi oleh parti berkenaan hanya sebanyak 43.0% sahaja. Pertambahan undi ini secara langsung telah mengurangkan pula kekuatan

PAS di dalam Dewan Undangan Negeri Kelantan. Bilangan kerusinya telah merosot daripada 21 kepada 19 buah kerusi sahaja, manakala kerusi UMNO/Perikatan pula telah bertambah dari 9 kepada 11 kerusi.

Jadual VI

Keputusan Pilihanraya Dewan Undangan Negeri Kelantan 1964 dan 1969: Bandingan Prestasi Di antara UMNO/Perikatan dan PAS

Parti	Bilangan Kerusi		Jumlah Undi	
	1964	1969	1964	1969
UMNO/ Perikatan	9	11	89,379 (43.0%)	112,017 (47.5%)
PAS	21	19	118,498 (57.0%)	123,231 (52.2%)

Sumber: Surohanjaya Pilehanraya, *Penyata Pilehanraya Umum Dewan Ra'ayat dan Dewan Undangan Negeri Bagi Negeri-Negeri Tanah Melayu, Sabah dan Sarawak Tahun 1969*, Percetakan Negara, Kuala Lumpur, hal. 115 & hal. 117.

Jadual VI di atas juga secara langsung dapat membayangkan bahawa dari segi morale dan politik jangka panjang, ia mampu mencetuskan rasa bimbang di kalangan para para penyokong PAS di negeri Kelantan. Bahkan, sesiapa sahaja dapat membuat telahan bahawa UMNO/Perikatan mempunyai masa hadapan yang semakin cerah untuk mengambilalih pemerintahan negeri Kelantan

daripada tangan PAS. Ini kerana dalam tempoh 10 tahun sahaja, kemerosotan pengaruh serta kekuatan parti tersebut begitu ketara sekali.

Jadual VII

Keputusan Pilihanraya Dewan Undangan
Negeri Kelantan: Bandingan Prestasi UMNO/Perikatan
dan PAS Dalam Tempoh 10 Tahun (1959-1969)

Parti	Bilangan Kerusi			Peratusan Undi		
	1959	1964	1969	1959	1964	1969
UMNO/ Perikatan	2	9	11	26.9%	43.0%	47.5%
PAS	28	21	19	63.8%	57.0%	52.2%

Sumber: Election Commission, Report On The Parliamentary and State Elections 1959, The Government Press, hal. 15; dan Surohanjaya Pilehanraya, Penyata Pilehanraya Umum Dewan Ra'ayat dan Dewan Undangan Negeri Bagi Negeri-Negeri Tanah Melayu, Sabah dan Sarawak Tahun 1969, Percetakan Negara, Kuala Lumpur, hal. 115, 117 & 119.

Dengan merujuk kepada Jadual VII di atas, ia jelas memperlihatkan bahawa dalam jangkamasa tersebut (1959-1969), hampir separuh daripada jumlah kerusi PAS di dalam Dewan Undangan Negeri Kelantan telah berpindah ke tangan UMNO. Walhal, dalam Pilihanraya Umum 1959, UMNO hanya mampu memenangi satu kerusi sahaja, dan satu

kerusi lagi telah dimenangi oleh rakannya daripada MCA. Manakala PAS pula telah berjaya menawan 28 daripada 30 buah kerusi yang dipertandingkan. Begitu juga dengan jumlah undi yang telah dipungut oleh pihak PAS. Dalam jangka masa 10 tahun ini, jumlah undinya telah merosot sebanyak 11.6%. Sekiranya pada tahun 1959, PAS mampu meraih undi sebanyak 63.8%, tetapi pada tahun 1969, peratusan undinya telah jatuh kepada 52.2%. Sebelum itu, pada Pilihanraya 1964, PAS hanya mampu memperolehi undi sebanyak 57.0%.

Keadaan yang hampir sama juga berlaku di peringkat Parlimen. Jadual VIII seterusnya jelas menggambarkan betapa dalam tempoh 10 tahun, peratusan undi yang telah diperolehi oleh UMNO/Perikatan telah meningkat daripada 31.4% pada tahun 1959 kepada 47.5% pada tahun 1969. Pendek kata, dengan pertambahan undi sebanyak 16.1%, keputusan ini juga turut menambahkan lagi bilangan kerusi yang dimiliki oleh UMNO/Perikatan Kelantan di Dewan Rakyat. Dari sebuah kerusi yang dimenangnya pada 1959, jumlah kerusi pada tahun 1969 telah meningkat kepada empat. Sungguhpun sumbangan UMNO/Perikatan Kelantan ini kecil (berbanding dengan bilangan kerusi yang dimenangi di negeri-negeri lain di Semenanjung) namun peningkatan ini amat bermakna sekali kepada UMNO/Perikatan di peringkat kebangsaan dalam usahanya mempertahankan serta mengekalkan majoriti

Jadual VIII

Keputusan Pilihanraya Peringkat
Parlimen Di Negeri Kelantan: Bandingan
Prestasi UMNO/Perikatan dan PAS
Dalam Tempoh 10 Tahun (1959-1969)

Parti	Bilangan Kerusi			Perasutan Undi		
	1959	1964	1969	1959	1964	1969
UMNO/ Perikatan	1	2	4	31.4%	42.9%	47.5%
PAS	9	8	6	68.3%	56.9%	52.4%

Sumber: Election Commission, Report On The Parliamentary and State Elections 1959, The Government Press, hal. 11; dan Surohanjaya Pilehanraya, Penyata Pilehanraya Umum Dewan Ra'ayat dan Dewan Undangan Negeri Bagi Negeri-Negeri Tanah Melayu, Sabah dan Sarawak Tahun 1969, Percetakan Negara, Kuala Lumpur, hal. 117 & 119.

2/3 di dewan tersebut. Ini memandangkan sejumlah besar kerusi rakan bukan Melayunya (dalam Parti Perikatan), terutama MCA telah jatuh ke tangan parti pembangkang iaitu DAP dan Gerakan di dalam Pilihanraya Umum 1969 itu.101

Manakala bagi PAS pula, meskipun parti itu telah berjaya menambah kerusinya di Dewan Rakyat daripada 9 (pada tahun 1964) kepada 12, melalui kemampuannya memenangi beberapa buah kerusi di luar

Kelantan,¹⁰² namun jumlah kerusi yang dimenangnya di Kelantan tetap berkurangan. Dari 9 kerusi pada 1959 (kemudiannya 8 pada 1964), PAS hanya mampu mempertahankan 6 buah kerusi sahaja di peringkat Parlimen (daripada 10 buah kerusi yang dipertandingkan) pada 1969. Begitu juga dengan peratus undi yang diperolehi oleh PAS, ia juga jelas memperlihatkan kemerosotan sokongan (lihat Jadual VIII). Jumlah undi yang mampu dipertahankan pada 1969 hanya sebanyak 52.4% sahaja, sedangkan pada tahun 1964, peratusan undi yang dimilikinya ialah sebanyak 56.9%, dan pada tahun 1959 pula peratusan undinya begitu tinggi sekali iaitu sebanyak 68.3%.

Oleh yang demikian, dengan kemerosotan undi sebanyak 15.9% di dalam tempoh 10 tahun di peringkat Parlimen ini (serta 11.6% di peringkat Dewan Negeri), ia secara langsung telah memberi keyakinan kepada UMNO Kelantan, khususnya Tengku Razaleigh, yang menjadi arkitek kepada kejayaan UMNO di negeri itu bahawa PAS sebenarnya berada di dalam keadaan yang rampuh. Oleh itu, peluang UMNO untuk mengambilalih teraju pemerintahan Kelantan daripada PAS bukanlah merupakan suatu perkara yang mustahil, sekalipun pihak kepimpinan PAS tetap yakin bahawa partinya masih lagi mampu mempertahankan kuasanya di masa hadapan.¹⁰³

4.4 Kesimpulan

Perbincangan di atas jelas memperlihatkan bahawa tidak wujud sebarang perubahan drastik dalam kepemimpinan UMNO Kelantan, walaupun parti itu telah tewas di dalam kedua-dua pilihanraya umum 1959 dan 1964. Bahkan, strategi dan tindakan politiknya pada pertengahan tahun 1960-an itu masih lagi mencerminkan hasratnya untuk mempertahankan kepemimpinan bangsawan. Meskipun jangkamasa 1967 hingga 1969 merupakan era "pemulihan" UMNO (setelah kalah dalam kedua-dua pilihanraya itu), namun dari aspek kepemimpinan, ia masih lagi dikongkongi oleh usaha-usaha untuk memperteguhkan ikatan yang berbentuk penaung-dinaung melalui kepemimpinan tersebut.

Melalui gagasan penaungan yang merupakan peranan tradisi kepemimpinan bangsawan, UMNO Kelantan berharap kepemimpinan itu mampu memperkukuhkan parti, serta meningkatkan keupayaannya untuk merampas kembali Kerajaan Kelantan daripada pihak PAS melalui Pilihanraya Umum 1969. Dengan berasaskan keyakinan ini, ia "seolah-olah" membayangkan bahawa fenomena penaungan itu adalah suatu "kuasa keramat" yang mampu menyelesaikan beberapa masalah utama yang sedang dihadapi oleh UMNO Kelantan pada ketika itu.

Apa yang menarik, dalam tempoh "pemulihan" ini, kepemimpinan bangsawan tidak boleh lagi membataskan dirinya sebagai penaung simbolik, iaitu bagi memenuhi keperluan emosi dan psikologi para pengikutnya semata-mata. Sebaliknya, hubungan interpersonal yang tidak setara (di antara pemimpin-pengikut) yang muncul dalam keadaan simbolik itu perlu juga "dijelmakan" dalam bentuk penaungan yang bersifat substantif, iaitu dalam ertikata pemimpin berkenaan hendaklah menggunakan organisasi yang diketuainya itu bagi menyediakan pelbagai ganjaran ekonomi dan material, dengan tujuan untuk mendapatkan sokongan (terutamanya undi), serta taat setia daripada orang ramai terhadap organisasi tersebut dan dirinya sendiri. Berikutan pertambahan peranan itu, ia secara langsung telah mendedahkan UMNO Kelantan kepada fenomena *political party-directed patronage*, sehinggakan UMNO sendiri telah diidentifikasikan sebagai parti penaungan. Oleh itu, dengan munculnya fenomena baru ini, UMNO Kelantan ternyata menjadi bertambah kuat dan kukuh.

Meskipun UMNO gagal merampas Kelantan daripada PAS pada tahun 1969, namun sokongan para pengundi Melayu terhadapnya telah meningkat. Dalam konteks ini, sumbangan dan peranan Tengku Razaleigh tidak dapat diketepikan. Sebagai bangsawan Melayu yang berkesempatan "memimpin" UMNO Kelantan pada ketika itu,

beliau telah berjaya mentafsirkan "persekitaran" yang wujud di sekeliling parti tersebut. Berbeza dengan pemimpin UMNO Kelantan sebelumnya, beliau telah "mentafsirkan semula" peranan dan kekuatan PAS di dalam arena politik negeri itu. Bagi Tengku Razaleigh, kemampuan UMNO/Perikatan mengambilalih pemerintahan negeri Kelantan tidak hanya terletak kepada kestabilan parti, tetapi juga bergantung kepada keupayaan parti itu "menyekat" pangaruh PAS di kalangan masyarakat Melayu. Justeru, politik pembangunan telah dilihat sebagai pendekatan dan strategi terbaik untuk mencapai matlamat tersebut.

Sebagai pemimpin berwawasan yang melihat UMNO menyediakan pelbagai ruang kepadanya untuk muncul sebagai pemimpin politik yang berjaya dan berkesan, pemilikan kuasa eksekutif dan kemampuan kewangan tidak pernah dilihat sebagai suatu masalah dalam melaksanakan program politik pembangunan. Baginya kuasa dan kewibawaan Tun Abdul Razak sudah memadai untuk membantunya mencapai matlamat yang digariskan. Serentak dengan itu, Tun Abdul Razak tidak sahaja memudahkan urusan politik pembangunan, tetapi juga sekali gus telah "mententeramkan" parti daripada krisis dalaman. Masalah ketidakstabilan ini secara beransur-beransur hilang daripada proses perkembangan parti itu. Justeru, gandingan Razak-Razaleigh ini telah meletakkan

kepemimpinan bangsawan di suatu tahap yang kukuh di dalam UMNO Kelantan, dan tidak mungkin dicabar oleh mana-mana pihak, sepertimana yang telah dialami oleh pemimpin UMNO terdahulu.

Dengan "persekitaran" UMNO yang baru ini, Tengku Razaleigh tidak mempunyai sebarang masalah untuk berperanan sebagai penaung politik substantif dan melahirkan fenomena *political party-directed patronage*, sehingga beliau dilihat oleh para ahli UMNO khususnya, dan rakyat jelata amnya, sebagai pemimpin "luar biasa". Oleh itu, pengaruh peribadi ini beransur-beransur menjadikan beliau pemimpin berkarismatik di dalam kepemimpinan dan politik Kelantan. Ini juga sekali gus telah menyumbangkan kepada keteguhannya sebagai penaung politik simbolik. Sejak itu, secara perlahan-lahan perkembangan UMNO Kelantan telah diwarnai oleh tanduk politik Tengku Razaleigh, sehinggakan keduanya mula menjadi sinonim.

Dengan kekuatan yang ada pada diri Tengku Razaleigh ini adalah wajar pihak kepemimpinan UMNO di peringkat kebangsaan memberikan kepercayaan penuh kepada kepimpinannya. Ini terbukti dengan kesediaan Kerajaan Persekutuan menawarkan peruntukan yang besar (RM548juta) kepada Kelantan untuk digunakan dalam jangkamasa lima tahun (1969-1974), sekiranya

UMNO/Perikatan dapat memerintah negeri itu. Malahan, tindakan UMNO memilih beliau bertanding di peringkat Dewan Undangan Negeri dalam Pilihanraya 1969 itu juga jelas menunjukkan bahawa kepemimpinan tertinggi UMNO percaya Tengku Razaleigh mampu menjadi pemimpin dan penaung yang berupaya untuk merancang pembangunan bagi rakyat Kelantan.

4.5 Notakaki

1. Keterangan lanjut, lihat di dalam bab 1 mengenai penjelasan konsep.
2. Lihat, A.C. Brackman, **Southeast Asia's Second Front: The Power Struggle in the Malay Archipelago**, Fredrich A. Praeger, New York 1966, hal. 233-234. Lihat juga, R.K. Vasil, "The 1964 General Elections in Malaya", dalam **International Studies**, Vol. VII, No.1, hal. 39-43 & 46-47, dan K.J. Ratnam & R.S. Milne, **The Malayan Parliamentary Election of 1964**, University Malaya Press, Singapore, 1967, hal. 110-116 & 364-366.
3. Sila rujuk Jadual II di dalam bab 5.
4. Temubual dengan Dato' Nik Hassan Nik Yahya, di Kota Bharu, pada 8 Ogos 1987, dan juga temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.
5. **Ibid.**,
6. Temubual dengan Dato' Nik Hassan Nik Yahya, di Kota Bharu, pada 8 Ogos 1987, dan juga temubual dengan Dato' Hassan Haji Yaacob, di Kota Bharu, pada 9 Ogos 1987.
7. Fatwa ini telah dikeluarkan oleh Tuan Guru Haji Omar Haji Daud dari Pasir Mas. Keterangan lanjut, lihat Notakaki No. 61, di dalam Bab 3.
8. Walaupun UMNO merupakan parti kebangsaan Melayu, namun mendaulatkan Islam merupakan sebahagian daripada perjuangan parti tersebut. Fasal 3 (3), Perlembagaan UMNO dengan jelas telah mengatakan, "Mempertahan, menegak dan mengembangkan Islam, agama rasmi negara dan membenarkan kebebasan beragama". Lihat, **Perlembagaan UMNO**, Ibu Pejabat UMNO Malaysia, Kuala Lumpur, 1985, hal. 2.
9. Lihat, S. Husin Ali, **Kemiskinan dan Kelaparan Tanah Di Kelantan**, Karangkrif Sdn. Bhd, Petaling Jaya, 1978, hal. 78. Lihat juga, Ishak Shari, **Pembangunan dan**

Kemunduran: Perubahan Ekonomi Luar Bandar Di Kelantan,
Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1988, hal. 189-190.

10. Lihat, Negeri Kelantan, **Penyata Rasmi Persidangan Kali Pertama (Persidangan Belanjawan)**, 1960, hal. 10-11.

11. Lihat Teks Ucapan Ke bawah Duli Yang Maha Mulia Al-Sultan Kelantan Di Persidangan Belanjawan, 1966, hal. 6.

12. Walaupun Enakmen Tanah Negeri Kelantan 1938 (termasuk juga Enakmen Tanah Rizab Melayu 1930) tidak membenarkan sebarang tanah di Kelantan berpindah milik, dan didaftarkan atas nama orang-orang bukan Melayu, namun ahli-ahli Majlis Mesyuarat Kerajaan Negeri (exco) masih lagi berpeluang (dengan sebab-sebab tertentu) untuk melakukan pindah milik tanah tersebut kepada orang-orang bukan Melayu, sepertimana yang dibenarkan oleh enakmen berkenaan.

Peruntukan inilah yang sering digunakan pihak PAS Kelantan sebagai suatu "senjata" untuk menjauhkan orang-orang Melayu daripada UMNO. Ini kerana, sebagai sebuah parti Melayu yang mengadakan kerjasama dengan parti-parti bukan Melayu (melalui gagasan Parti Perikatan), UMNO "dipercayai" akan mengambil sikap bertolak ansur dalam soal pemilikan tanah, khususnya bagi membolehkan orang-orang bukan Melayu terlibat di dalam pembangunan tanah di negeri Kelantan, terutamanya di dalam proses urbanisasi. Keterangan lanjut mengenai pemilikan tanah di Kelantan lihat, **The Land Enactments 1938**, hal. 14 & 34. Lihat juga, **Malay Reservations Enactments No. 18 of 1930**, Panduan Pentadbiran Tanah, No. 2, hal. 2-3, dan Ranjit Gill, **Razaleigh: Cita-Cita dan Perjuangan**, Pelanduk Publications, Petaling Jaya, 1987, hal. 55, 58 dan 64.

13. Kenyataan ini diperolehi semasa penulis menghadiri kempen dan rapat umum PAS Kelantan dari 1969 hingga 1986, serta juga perbualan tidak formal dengan para penyokong PAS, semasa kajian ini dijalankan di negeri tersebut. Rujuk juga Notakaki No. 12.

14. Sehubungan dengan ini, PAS Kelantan dalam kempen pilihanrayanya seringkali mengingatkan para pengundi Melayu di negeri itu tentang keadaan yang sering dialami oleh masyarakat Melayu di Selangor, Perak dan Pulau Pinang.

Pada pandangan PAS, walaupun negeri-negeri ini telah berjaya menyediakan pelbagai bentuk pembangunan fizikal, serta melalui kepesatan proses urbanisasi, namun "nikmat pembangunan" itu lebih berpihak kepada masyarakat bukan Melayu. Selanjutnya, pihak PAS beranggapan bahawa orang-orang Melayu di negeri itu terus dihipit oleh kemiskinan, manakala, tanah kepunyaan mereka pula sentiasa menjadi "mangsa" kepada proses pembangunan itu.

Justeru, pihak PAS berjanji kepada rakyat Kelantan (di dalam kempen pilihanrayanya) untuk terus mempertahankan tanah kepunyaan orang-orang Melayu daripada jatuh ke tangan kaum bukan Melayu. Fakta ini berdasarkan kepada pengamatan penulis sewaktu menghadiri rapat umum dan kempen politik PAS Kelantan, dari 1969-1986. Rujuk juga Notakaki No. 12.

15. Selepas meninggalkan Barisan Nasional pada tahun 1977, perkara ini telah dibangkitkan dengan begitu berleluasa di dalam kempen Pilihanraya Umum 1986. Lihat, **Manifesto PAS Kelantan 1986**, Perhubungan PAS Kelantan, hal. 14.

16. **Ibid.**, hal. 14

17. Kerajaan PAS Kelantan mengakui bahawa masalah kewangan merupakan halangan utama yang telah membantut kejayaan Rancangan pembangunan Lima Tahun Kedua (yang telah berakhir pada tahun 1966) di negeri itu. Lihat, Teks Ucapan Ke bawah Duli Yang Maha Mulia Al Sultan Kelantan Di Persidangan Belanjawan, 1966, hal. 5 & 10

18. Keterangan lanjut lihat, Teks Ucapan Ke bawah Duli Yang Maha Mulia Al-Sultan Kelantan Di Persidangan Belanjawan, dari tahun 1960-1966.

19. Lihat, Teks Ucapan Ke bawah Duli Yang Maha Mulia Al-Sultan Kelantan Di Persidangan Belanjawan, 1966, hal. 5.

20. Negeri Kelantan, **Penyata Rasmi Persidangan Belanjawan Bagi Tempoh Penggal Ke-4 1966**, hal. 14.

21. Lihat, Teks Ucapan Ke Bawah Duli Yang Maha Mulia

Al-Sultan Kelantan Di Dewan Undangan Negeri Kelantan, pada Disember 1966, hal. 7.

22. Lihat, Rokiah Talib, "The Politics of The Land Development in Malaysia", **Manusia dan Masyarakat**, Jil. 4, 1983, hal. 6, dan Rokiah Talib, **Politik dan Isu Ekonomi Kelantan: Satu Kajian Sosio-Ekonomi**, Gateway Publishing House, Petaling Jaya, 1994.

23. Menurut Tun Abdul Razak, Kerajaan Kelantan mahu melaksanakan projek tersebut secara bersendirian, dan meminta Kerajaan Persekutuan memberikannya wang telah diperuntukan kepada FELDA. Menurut beliau lagi, perkara ini telahpun dibangkitkan sejak tahun 1968, tetapi permintaan itu terpaksa ditolak kerana khuatir wang tersebut mungkin disalahgunakan oleh Kerajaan PAS Kelantan. Tambahan pula, permintaan dan tindakan ini dianggap bertentangan dengan Dasar Pembangunan Tanah (Land Development Policy). Lihat, **Siaran Akhbar**, Jabatan Penerangan Malaysia, Kuala Lumpur, Julai 6, 1968, dan **Berita Bernama** Mei 6, 1969

24. Sila rujuk Notakaki No. 22.

25. Masalah kewangan yang serius terpaksa dihadapi oleh Kelantan apabila Kerajaan PAS memutuskan untuk membina jambatan (yang menghubungkan jajahan Kota Bharu dengan Tumpat/Pasir Mas) pada tahun 1963, tanpa bantuan Kerajaan Persekutuan. Ekoran daripada tindakan Kerajaan Negeri memperuntukan sebanyak RM2.4 juta bagi membiayai projek tersebut, maka Belanjawan 1963 telah mengalami defisit sebanyak RM2.5 juta. Keadaan menjadi bertambah parah, bilamana peruntukan tambahan telah diberikan sebanyak RM2.8 juta bagi membolehkan jambatan itu siap pada tahun 1964.

Kemuncak daripada krisis kewangan ini ialah apabila Menteri Besar Kelantan, Dato' Muhamad Asri, terpaksa "mengadap" Tunku Perdana Menteri bagi mendapatkan pinjaman sebanyak RM1.5 juta untuk tujuan membayar gaji para pekerja Kerajaan Negeri pada Disember 1967, yang secara kebetulan, sedang membuat persiapan menyambut hari raya puasa. keterangan lanjut lihat, **Penyata Rasmi Persidangan Kali Pertama (Persidangan Belanjawan) 1963**, dan B. H. Sharifuddin, **The Federal Factors in The Government and Politics of Peninsular Malaysia**, Oxford University Press, Singapore, 1987, hal. 342-343. Juga temubual dengan Dato' Muhamad Asri Haji Muda, di Institut Bahasa,

Kebudayaan dan Kesusasteraan Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia, pada 5 Julai 1991.

26. Kesimpulan ini berdasarkan temubual penulis dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

Lagi pun, mengikut banci *Post Enumeration Survey* pada tahun 1970, sebanyak 76% keluarga tinggal di dalam keadaan kemiskinan. Pada tahun tersebut, Keluaran Dalam Negara Kasar (KDNK) bagi negeri Kelantan adalah sebanyak RM463, iaitu kurang separuh daripada purata negara. Sebab utama kepada wujudnya gejala kemiskinan ini ialah penumpuan yang meluas di kalangan penduduk kepada sektor pertanian yang rendah daya pengeluarannya.

Mengikut Banci Pertanian 1977, purata pendapatan kasar bulanan keluarga-keluarga di negeri Kelantan pada tahun 1976 ialah sebanyak RM156, iaitu separuh daripada putara Semenanjung Malaysia yang berjumlah RM304. Kira-kira separuh daripada keluarga di Kelantan mempunyai pendapatan kurang daripada RM150 sebulan.

Fenomena kemiskinan ini agak ketara di kawasan luar bandar. Pada tahun 1976, sebanyak 63.4% isi rumah di kawasan itu hidup dalam kemiskinan. Lihat, **Kelantan: Tinjauan Ekonomi dan Rancangan Perlaksanaan**, Kementerian Kewangan, Kuala Lumpur, 1979, dan Ishak Shari, *op.cit.*, 185-248.

27. Lihat, **Straits Times**, November 8, 1968, dan **Straits Times**, March 7, 1969.

28. Menurut Artikel VI(I), Perlembagaan Negeri Kelantan;

"The Head of the Religion of the State shall be His Royal Highness and the Majlis Ugama Islam and Adat Istiadat Melayu, in English the Council of Religion and Malay Customs, constituted under the existing State law, shall continue to aid and advise His Royal Highness in accordance with sucl law".

Lihat, **The Constitution of The State of Kelantan**, 1985, hal. 10.

29. Lihat, C. S. Kessler, "Muslim Identity and Political Behaviour in Kelantan", dalam W. R. Roff (ed), **Kelantan: Religion, Society and Politics in A Malay States**, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1974, hal. 304, dan C. S. Kessler, **Islam and Politics in Malay State: Kelantan 1839-1969**, Cornell University Press, Ithaca, 1978, hal. 224-226. Juga temubual dengan, Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai, 1989.
30. Lihat, **Mingguan Kota Bharu**, Mei 20, 1967.
31. Temubual dengan Dato' Nik Hassan Nik Yahya, di Kota Bharu, pada 8 Ogos 1987, dan juga temubual dengan Dato' Ariffin Salleh, di Kota Bharu, pada 9 April 1988.
32. **Ibid.**,
33. Temubual dengan Tuan Haji Muhamad Idris, di Pasir Putih, pada 21 November 1987.
34. Perkaitan di antara perlantikan Tengku Razaleigh sebagai Pengerusi Eksekutif Bank Bumiputera dengan kedudukannya sebagai pemimpin utama UMNO Kelantan telah didedahkan oleh Dato' Abdullah Ahmad, bekas Setiausaha Politik Kepada Tun Abdul Razak (yang kemudiannya telah dilantik oleh Tun Abdul Razak menjadi Timbalan Menteri di Jabatan Perdana Menteri) dalam ceramah beliau yang bertajuk **Politik Melayu Semasa**, Di Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, pada 10 Ogos 1988.
35. **Ibid.**,
36. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.
37. Sejak dari 1961, ekoran daripada kekalahan UMNO/Perikatan di dalam Pilihanraya Umum 1959, Tun Abdul Razak telahpun terlibat dengan "gerakan pemulihan" UMNO Kelantan. Sejak itu, beliau seringkali melakukan lawatan ke Kelantan, bersama-sama dengan anggota kabinet yang lain. Pada peringkat awal, kegiatan beliau lebih ditumpukan kepada usaha untuk mendekatkan kembali UMNO dengan kakitangan kerajaan,

serta guru-guru Melayu yang agak renggang hubungannya dengan parti itu akibat daripada ketidaktegasan pihak kerajaan dalam melaksanakan Dasar Pelajaran Kebangsaan, yang telah bermula selepas sahaja negara mencapai kemerdekaan pada 1957. Lihat, **Berita Harian**, April 13, 1961.

Walau bagaimanapun, Tengku Razaleigh beranggapan bahawa "minat" Tun Abdul Razak yang begitu mendalam terhadap usaha membangunkan orang-orang Melayu merupakan sebab utama yang telah mendorong beliau menerima pelawan UMNO Kelantan (khususnya Tengku Razaleigh) untuk mengetuai UMNO negeri itu. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989. Lihat juga, UMNO, **Penyata Tahunan 1967**, Ibu Pejabat UMNO Malaysia, Kuala Lumpur, hal. 49.

38. Perlantikan Dato' Lela Jasa Abdullah Mahmud (bekas Timbalan Setiausaha Kerajaan Negeri Kelantan), sebagai Setiausaha Perhubungan UMNO Kelantan telah diistiharkan sendiri oleh Tengku Razaleigh. Ekoran daripada perlantikan itu, beliau juga turut dilantik sebagai Pengerusi FAMA. Lihat, **Mingguan Kota Bharu**, September 28, 1968.

39. Jawatan tersebut telah disandang oleh beliau pada Ogos 1950. Sebelum itu, jawatan berkenaan menjadi milik bapanya, Dato' Hussein Mohamad Taib yang juga turut bertindak sebagai penasihat kepada Sultan Abu Bakar, Pahang, sewaktu raja-raja Melayu "bersengketa" dengan pihak Inggris berhubung dengan pembentukan gagasan *Malayan Union*. Lihat, J. Victor Morais (ed), **Strategy For Action: The Selected Speech of Tun Abdul Razak Bin Dato' Hussein Al-Haj**, Malaysian Centre for Development Studies, Prime Minister's Department, Malaysia, 1969, hal. xvii, dan Yusof Harun, **Tunku - Idealisme dalam Kenangan**, Yayasan Bumiputra Pulau Pinang, 1991, hal. 84. Lihat juga, Zainuddin Maidin, **Tun Razak: Jejak Bertapak Seorang Patriot**, Utusan Publications & Distributors Sdn. Bhd, 1997, hal. 5.

40. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989. Lihat juga, Aziz Zariza Ahmad, **Tengku Razaleigh Hamzah: Putera Raja Di Hati Rakyat**, Kedai Buku Koperatif Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 1983, hal. 170.

41. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

42. Tidak sepertimana Tunku Perdana Menteri yang dilihat terlalu banyak bertolak ansur dengan tuntutan politik parti bukan Melayu (di dalam Parti Perikatan), khususnya berkaitan dengan pendidikan dan bahasa, terutama pada akhir era kekuasaannya, Tun Abdul Razak pula, pada ketika yang sama, telah dilihat sebagai arkitek kepada program pembangunan di Malaysia. Perbincangan lanjut mengenai tindak-tanduk politik Tunku Perdana Menteri lihat, Mahathir Mohamed, **Dilema Melayu**, Federal Publications, Kuala Lumpur, 1982. lihat juga, C. H. Enloe, **Multi-Ethnic Politics: The Case of Malaysia**, Research Monograph Series, Center for Southeast Asian Studies, University of California Berkeley, California, 1970, dan Mohd. Ali Kamarudin, **Sejarah Penubuhan Universiti Kebangsaan Malaysia**, Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, Kuala Lumpur, 1981.

43. Tunku Perdana Menteri sendiri sewaktu mengulas mengenai kejayaan program pembangunan pada era pasca-kemerdekaan negara, antara lain telah mengatakan;

"an achievement that has surpassed our wildest dream...the success of the Five Year Development Plan was due to the great skill and high sense of duty of all those concerned...topping the list is our Deputy Prime Minister [Tun Abdul Razak]."

Disebabkan penekanan dan tumpuan Kementerian Pembangunan Negara dan Luar Bandar, yang diketuai oleh Tun Abdul Razak adalah ke kawasan-kawasan luar bandar, maka dengan sendirinya masyarakat Melayu telah dilihat, sebagai golongan penduduk yang banyak memperoleh nikmat daripada projek pembangunan yang dirancang oleh Timbalan Perdana Menteri itu. Jadi, dalam konteks ini Tun Abdul Razak dilihat sebagai seorang pemimpin politik yang amat bersimpati dengan nasib bangsa Melayu, dan dianggap sebagai "pro-Melayu". Maka itu, tidaklah mengejutkan sekiranya penulis bukan Melayu, Victor Morais, antara lain telah mengatakan;

"...he is the author of new hope for the millions in our rural areas -- areas that had been neglected for centuries".

Apa yang menarik, dalam imej "pro-Melayu" yang diasosiasikan dengan dirinya itu, Tun Abdul Razak secara tegas mahukan ketidakseimbangan di antara para penduduk di kawasan bandar dengan luar bandar hendaklah segera dihapuskan. Ini kerana, akhirnya, pada beliau;

"The greatest safeguard of our country's is not only defence, but even more so, development". Perbincangan lanjut lihat, J. Victor Morais (ed), *op.cit.*, hal. xvii-xxvii, dan William Shaw, **Tun Razak: His Life and Times**, Longman (M) Sdn. Bhd, London, 1976, hal. 127-137. Lihat juga, Alias Muhammad, **Sejarah Perjuangan Parti PAS: Satu Dilema**, Utusan Publications & Distributors, Kuala Lumpur, 1978, hal. 1-29.

44. Selepas negara mencapai kemerdekaan hingga 1970, sebanyak lebih 200,000 ekar tanah telah diterokai bagi menempatkan lebih 16,000 keluarga yang tidak bertanah. Manakala selepas tahun 1970 pula, melalui Rancangan Malaysia Pertama, sejumlah 140,000 ekar tanah telah diterokai lagi untuk memberi manfaat kepada 21,000 peneroka.

Dalam konteks ini, penerokaan tanah baru melalui FELDA telah dikaitkan dengan proses pembangunan yang dirancang oleh Tun Abdul Razak bagi tujuan membasmi kemiskinan di kalangan orang-orang Melayu. Keterangan lanjut, rujuk Notakaki No. 43.

45. Lihat, **Berita BERNAMA**, April 10, 1969. Lihat juga, C. S. Kessler, **"Muslim Identity and Political Behaviour in Kelantan"**, hal. 249.

46. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

47. *Ibid.*,

48. *Ibid.*,

49. Persepsi ini berasaskan kepada hubungan yang rapat di antara Tengku Razaleigh dan Tun Abdul Razak. Keterangan lanjut mengenai konsep Perantara (intermediary), lihat perbincangan mengenai penjelasan konsep di dalam Bab 1.

50. Temubual dengan Dato' Muhamad Asri Haji Muda, di Institut Bahasa, Kebudayaan dan Kesusasteraan Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia, pada 25 Julai 1991.

51. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

52. Temubual dengan Dato' Ariffin Salleh, di Kota Bharu, pada 9 April, 1988.

53. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

54. Temubual dengan Dato' Ariffin Salleh, di Kota Bharu, pada 9 April 1988.

55. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

56. Pendapat ini diberikan oleh mereka yang rapat dengan Tengku Razaleigh dan tidak menjadi "mangsa" kepada proses "peminggiran".

57. Ada di antara mereka telah dipanggil "mengadap" Tun Abdul Razak di Kuala Lumpur, dan di minta menerima apa sahaja tawaran yang dikemukakan oleh tokoh UMNO itu. Dato' Nik Hassan Nik Yahya, misalnya, telah "diberitahu" supaya menerima perlantikan sebagai duta ke luar negara, sekiranya tawaran itu dikemukakan oleh Tun Abdul Razak kepadanya.

Namun begitu, beliau agak bernasib baik kerana pada saat-saat akhir beliau tidak "dicampakkan" keluar dari Kelantan (melalui jawatan duta). Sebaliknya, beliau "dibenarkan" berada di Kelantan dan jawatannya sebagai ahli Dewan Negara telah dilanjutkan. Walau bagaimanapun, beliau tidak lagi aktif di dalam UMNO, dan meletakkan jawatannya sebagai Ketua Penerangan UMNO Kelantan, dengan mengemukakan beberapa alasan tertentu.

Pandangan ini telah diberikan oleh beberapa veteran UMNO Kelantan yang telah sempat penulis temui semasa penyelidikan ini di jalankan. Malahan, Dato' Nik Hassan sendiri, dalam pertemuannya dengan penulis, mengakui tentang "peringatan" dan "tawaran" yang bakal dikemukakan oleh Tun Abdul Razak kepadanya.

58. Walaupun kebenaran fakta ini sukar diperolehi, tetapi itulah tanggapan yang "bermain" difikirkan tokoh/ahli UMNO Kelantan yang sempat penulis temui, sama ada secara formal ataupun tidak sewaktu penyelidikan ini dilakukan.

64. Di kalangan mereka ini ada di antaranya yang telah diberikan beberapa buah permit lori dan teksi. Malahan, ada juga di antara mereka ini yang telah dilantik menjadi ahli lembaga pengarah kepada beberapa buah perbadanan awam ataupun syarikat milik kerajaan. Walau bagaimanapun, kebanyakan tokoh-tokoh UMNO yang ditemui oleh penulis, mereka ini telah enggan untuk mendedahkan lebih lanjut mengenai perkara ini. Bahkan mereka juga tidak membenarkan namanya ditulis sebagai sumber pemberi maklumat mengenai hal tersebut.

65. Temubual dengan Dato' Hassan Haji Yaacob, di Kota Bharu, pada 9 Ogos 1987.

66. Dalam kes tertentu, Tengku Razaleigh (melalui panggilan telefon) terpaksa menyamar "menjadi" Tun Abdul Razak sebagai suatu usaha untuk memujuk tokoh-tokoh agama ini supaya bergiat cergas di dalam UMNO Kelantan. Walhal, sewaktu panggilan telefon itu dibuat, Tengku Razaleigh dan ulamak yang terlibat sedang berada di dalam bangunan yang sama, iaitu Bangunan UMNO di Kota Bharu. Temubual dengan Dato' Hassan Haji Yaacob, di Kota Bharu, pada 9 Ogos 1987.

67. Rujuk Notakaki No. 64.

68. Rujuk Notakaki No. 28.

69. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

70. *Ibid.*,

71. Sebelum Tengku Abdul Aziz di lantik menjadi Yang Dipertua MAJLIS, jawatan tersebut telah menjadi "milik" tradisi golongan bangsawan-pentadbir. Mereka yang dilantik ke jawatan itu lazimnya mempunyai hubungan yang rapat dengan Istana Kelantan. Hal ini telah disahkan oleh individu yang mempunyai hubungan rapat dengan MAJLIS, sewaktu penyelidikan ini dijalankan.

72. Temubual dengan Nik Ismail Nik Hussein, di Kota Bharu, pada 22 November 1987. Walau bagaimanapun, sebagai Setiausaha MAJLIS, Nik Ismail tidak dapat

mengingati jumlah sebenar perbelanjaan yang telah digunakan untuk membina projek keagamaan.

Walaupun fail yang mengandungi maklumat tentang perbelanjaan itu telah "hilang" daripada simpanan MAJLIS, tetapi Nik Ismail tetap yakin bahawa jumlahnya adalah jutaan ringgit.

73. Lihat, **Siaran Akhbar**, Jabatan Penerangan Malaysia, Julai 5 & 6 1968, dan Januari 18, 1969. Lihat juga, **Straits Times**, January 20, 1969.

74. Sejak mencapai kemerdekaan hingga 1969, Kerajaan Persekutuan telah membelanja sebanyak RM40 juta bagi tujuan membina institusi keagamaan, terutamanya masjid. Lihat, **Siaran Akhbar**, Jabatan Penerangan Malaysia, Mac 6, 1969.

75. Temubual dengan Dato' Ariffin Salleh, di Kota Bharu, pada 9 April 1988, dan temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

76. Temubual dengan Tengku Razaleigh Hamzah, di Kuala Lumpur, pada 25 Julai 1989.

77. **Ibid.**,

78. Temubual dengan Haji Muhamad Idris, di Pasir Putih, pada 21 November 1987, dan temubual dengan Dato' Ariffin Salleh, di Kota Bharu, pada 9 April 1988.

79. Temubual dengan Haji Muhamad Idris, di Pasir Putih, pada 21 November 1987.

80. **Ibid.**,

81. **Ibid.**,

82. Lazimnya, suatu upacara perasmian akan diadakan apabila sesebuah projek pembangunan itu siap dibina atau disediakan. Dalam upacara sebegini, Tengku Razaleigh Hamzah atau Tun Abdul Razak seringkali dijemput bagi merasmikan projek tersebut. Apa yang

menarik, dalam upacara perasmian ini, kesemua pemimpin UMNO (seperti ketua cawangan dan ketua bahagian, serta juga Tengku Razaleigh) akan diberi peluang membuat ucapan masing-masing. Dalam siri ucapan ini, setiap pihak akan cuba menonjolkan diri sebagai "jaguh" yang bertanggungjawab "membawa masuk" projek pembangunan itu.

Dengan kata lain, majlis perasmian ini memberi peluang kepada setiap pemimpin UMNO untuk mendapat "kredit" daripada projek pembangunan itu. Ini kerana dengan adanya projek tersebut, maka ia akan mempertingkatkan lagi kedudukan mereka di mata rakyat, khususnya di kalangan ahli-ahli UMNO tempatan. Temubual dengan Haji Muhamad Idris, di Pasir Putih, pada 21 November 1987.

83. Ini berdasarkan kepada pengalaman penulis sendiri. Melalui peruntukan Kerajaan PAS Kelantan pada awal 1960-an, surau yang terletak di kampung penulis [Kampung Penambang] hanya mendapat pembiayaan untuk tujuan membaik-pulih sahaja.

Sebaliknya, pada tahun 1969, selepas sahaja cawangan UMNO ditubuhkan di kampung tersebut (menjelang Pilihanraya 1969), peruntukan membina masjid yang baru telah diluluskan, tanpa perlu meroboh surau yang lama. Pihak UMNO menghormati kewujudan surau yang lama itu dengan alasan bagi "memelihara" kepentingan mereka yang telah membuat "amal jariah" di dalam membina surau tersebut, sejak tahun 1930-an lagi.

84. Tembual dengan Haji Muhamad Idris, di Pasir Putih, pada 21 November 1987.

85. *Palm Manor* ialah nama kediaman rasmi Tengku Razaleigh yang terletak di tengah bandar Kota Bharu. Pada hujung minggu, kediaman beliau ini selalunya di penuhi oleh para penyokong UMNO yang datang dengan pelbagai tujuan.

86. Temubual dengan Haji Muhamad Idris, di Pasir Putih, pada 21 November 1987.

87. *Ibid.*,

88. *Ibid.*,

89. Konsep "emosi-peribadi" ini telah digunakan oleh Tengku Razaleigh sendiri bagi menjelaskan betapa rapatnya hubungan beliau dengan ahli-ahli UMNO, khususnya mereka dari kawasan luar bandar. Hal ini telah dinyatakan kepada penulis oleh Tengku Razaleigh di dalam pertemuan tidak formal dengannya di Terengganu sewaktu berlangsungnya kempen Pilihanraya Kecil Dewan Undangan Negeri Telok Pasu, pada 1989.

90. Hal ini telah diakui oleh Presiden PAS, Dato' Muhamad Asri Haji Muda, semasa di temubual di Institut Bahasa, Kesusasteraan dan Kebudayaan Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia, pada 5 Julai 1991.

91. **Ibid.,**

92. **Ibid.,**

93. Ketidakselesaian ini begitu ketara di kalangan para imam dan tok guru PAS di kampung-kampung yang selama ini memainkan peranan penting dalam menyebarkan "keraguan" tersebut kepada para penyokong mereka, serta para pengundi Melayu di kawasan luar bandar. Keraguan ini mula ditimbulkan apabila Kerajaan Persekutuan memperkenalkan Loteri Kebajikan Masyarakat, dan "menghalalkan" beberapa kegiatan lain yang bertentangan dengan ajaran Islam.

Oleh yang demikian, dalam suasana begini adalah tidak mengejutkan sekiranya pada bulan Puasa 1967 terdapat sekumpulan imam (yang menyokong PAS) telah mengambil tindakan memulaukan pengutipan zakat fitrah sebagai membantah keterlibatan MAJLIS di dalam politik pembangunan UMNO itu.

Walau bagaimanapun C.S. Kessler melihat masalah ini lebih merupakan suatu reaksi para imam yang kecewa dengan sikap MAJLIS kerana gagal memberikan imbuhan yang lebih baik kepada mereka sebagai pemungut zakat. Kegagalan ini kemudiannya telah dikaitkan pula dengan campurtangan UMNO di dalam urusan pantadbiran institusi tersebut. Namun begitu, menjelang Pilihanraya 1969, melalui Tun Abdul Razak, UMNO Kelantan telah menjanjikan peruntukan sebanyak RM500,000 sebagai imbuhan kepada para imam diseluruh negeri, sekiranya parti itu berjaya memerintah Kelantan. Lihat, C. S. Kessler, **"Muslim Identity and Political Behaviour in Kelantan"**, hal. 294.

94. UMNO, **Penyata Tahunan 1967**, Ibu Pejabat UMNO Malaysia, Kuala Lumpur, hal.49.

95. Sehubungan dengan ini, Tun Abdul Razak antara lain telah mengatakan;

"If the Alliance [UMNO] regain control of the State Government it will see that the people of Kelantan enjoy development projects as being carried out in the other state...the PMIP [PAS] has promised to do a lot of things for the people in the state but during it nine-years ruled nothing has been carried out".

Lihat, **Siaran Akhbar**, Jabatan Penerangan Malaysia, Julai 5 & 6, 1968.

96. Sewaktu mengumumkan hasratnya untuk membangunkan negeri Kelantan, Tun Abdul Razak telah memaklumkan bahawa wang tersebut telahpun diperuntukkan kepada Kelantan sejak negara mula mencapai kemerdekaan. Malangnya, Kerajaan PAS Kelantan telah "menolak" peruntukan tersebut kerana perbezaan politik. Oleh itu, demi untuk menunjukkan keperihatinan UMNO dalam membangunkan negeri itu (sekiranya diberi kuasa memerintah), Tun Abdul Razak telah berjanji untuk membelanjakan wang tersebut di dalam tempoh lima tahun sahaja. Lihat kenyataan akhbar yang telah dikeluarkan oleh BERNAMA pada April 3, 1969, dan **Berita BERNAMA**, April 10, 1969. Lihat juga, **Straits Times**, April 11, 1969.

97. Daripada peruntukan tersebut, RM175juta akan digunakan untuk membaik-pulih serta menyediakan jalan dan jambatan baru. Manakala, RM30juta lagi akan diperuntukan bagi tujuan membina sekolah-sekolah baru diseluruh negeri Kelantan. Untuk keterangan lanjut, lihat senarai rujukan pada Notakaki No. 96.

98. Lihat senarai rujukan pada Notakaki No. 96.

99. Temubaul dengan Haji Othman Mohamad Udin, di Wakaf Baru, Tumpat, pada April 11, 1988.

100. **Ibid.**,

101. Perbincangan lanjut, lihat Goh Cheng Teik, **The May Thirteenth Incident and Democracy in Malaysia**, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1971.

102. Surohanjaya Pilehanraya, **Penyata Pilehanraya Umum Dewan Ra'ayat dan Dewan Undangan Negeri Bagi Negeri-Negeri Tanah Melayu, Sabah dan Sarawak Tahun 1969**, Percetakan Kerajaan, Kuala Lumpur, hal. 115.

103. Temubual dengan Dato' Muhamad Asri Haji Muda, di Institut Bahasa, Kebudayaan dan Kesusasteraan Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia, pada 25 Julai 1991.